

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

**на тему: «СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ
СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ У ПОЗНАВЧАЛЬНІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ»**

Виконав: студент 2 курсу, групи 8.2312
спеціальності 231 «Соціальна робота»
освітньої програми «Соціальна педагогіка»
П.М. Геньба

Керівник: доктор педагогічних наук; професор
кафедри соціальної педагогіки та спеціальної
освіти _____ Татяничкова І.В.

Рецензент _____

Запоріжжя

2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра соціальної педагогіки та спеціальної освіти
Рівень вищої освіти магістерський
Спеціальність 231 «Соціальна робота»
Освітньо-професійна програма «Соціальна педагогіка»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

«_____» _____ 2023 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

Геньбі Павлу Миколайовичу

1. Тема роботи: «Соціально-педагогічні умови формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності»

керівник роботи Татяничкова І.В., д. пед. н., професор
затверджена наказом ЗНУ від «26» вересня 2023 року № 1505-с

2. Строк подання студентом роботи: 01.12.2023 р.

3. Вихідні дані до роботи: матеріали педагогічної практики

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) визначити сутність поняття «соціальна активність підлітків»; охарактеризувати особливості позанавчальної діяльності з підлітками; розкрити сутність та зміст соціально-педагогічної роботи з формування соціальної активності підлітків; розробити соціально-педагогічну програму з формування соціальної активності підлітків.

5. Перелік графічного матеріалу: рисунків – 1, таблиць – 9.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Татьянчикова І.В.		
Розділ 1	Татьянчикова І.В.		
Розділ 2	Татьянчикова І.В.		
Висновки	Татьянчикова І.В.		

7. Дата видачі завдання: 25 вересня 2022 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	листопад	виконано
2	Написання вступу	грудень	виконано
3	Робота над першим розділом	січень-квітень	виконано
4	Робота над другим розділом	травень-вересень	виконано
5	Написання висновків	вересень	виконано
6	Оформлення додатку	жовтень	виконано
7	Оформлення роботи, рецензування	листопад	виконано
8	Захист	грудень	

Студент _____ Генба П.М.

Керівник роботи _____. Татьяначикова І.В.

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер

Апукхіна В. В.

РЕФЕРАТ

Дипломна робота: 80 с., 9 таблиць, 1 рисунок, 2 додатки, 68 джерел.

Об'єкт дослідження: процес формування соціальної активності підлітків.

Предмет – зміст, форми та методи формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити зміст, форми та методи формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності.

Гіпотеза: ефективність формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності забезпечується цілеспрямованим формуванням соціальних знань, здатності до рефлексії та об'єктивної самооцінки; готовності діяти в інтересах колективу, громади, розвитку ініціативності та активності у різних видах громадської діяльності

Методи дослідження: загальні методи наукового пізнання; аналіз літературних джерел; аналіз і синтез передового науково-практичного досвіду з даної проблеми; аналіз нормативних документів; емпіричні: діагностичні методи, відповідні завданням дослідження – спостереження, опитування, тестування.

Теоретичне значення полягає у визначенні сутності формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності.

Практичне значення полягає у розробці програми формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності в умовах загальноосвітньої школи.

Галузь використання: загальноосвітні навчальні заклади, позашкільні навчальні заклади.

ПІДЛІТКОВИЙ ВІК, СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ ПІДЛІТКА, ПОЗАНАВЧАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ, СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК, СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА

SUMMARY

Genba P.M. Socio-Pedagogical Conditions for the Formation of Social Activity of Adolescents in Extracurricular Activities.

The qualification work consists of: 80 pages, 1 figure, 9 tables, 68 sources, 3 appendices.

Research Object: The process of forming social activity in teenagers.

Subject: The content, forms, and methods of developing teenagers' social activity in extracurricular activities.

Research Aim: To theoretically substantiate and experimentally verify the content, forms, and methods of forming social activity in teenagers within extracurricular activities.

Hypothesis: The effectiveness of forming social activity in teenagers during extracurricular activities is ensured by the targeted development of social knowledge, the ability for reflection and objective self-assessment; readiness to act in the interests of the collective, community, and the development of initiative and activity in various types of public activities.

Research Methods: General methods of scientific cognition; analysis of literary sources; analysis and synthesis of advanced scientific-practical experience on the issue; analysis of normative documents; empirical: diagnostic methods, corresponding to the tasks of the research - observation, surveys, testing.

Theoretical Significance: It lies in defining the essence of forming social activity in teenagers during extracurricular activities.

Practical Significance: The development of a program for forming social activity in teenagers in extracurricular activities within the general education school setting.

Field of Application: General education institutions, extracurricular educational institutions.

Keywords: adolescence, teenager's social activity, extracurricular activities, social development, socio-pedagogical work.

ЗМІСТ

Вступ.....	6
Розділ 1. Теоретичні основи формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності.....	10
1.1. Визначення сутності поняття «соціальна активність підлітка»	10
1.2. Психолого-педагогічна характеристика підліткового віку	22
1.3. Особливості позанавчальної діяльності з підлітками в умовах загальноосвітнього навчального закладу	32
1.4. Сутність та зміст формування соціальної активності підлітків	41
Розділ 2. Соціально-педагогічна робота з формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності	51
2.1. Дослідження вихідного рівня соціальної активності підлітків в умовах загальноосвітнього навчального закладу	51
2.2. Розробка та впровадження програми формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності	59
2.3. Дослідження ефективності проведеної роботи	71
Висновки.....	77
Список використаних джерел.....	81
Додатки	88

ВСТУП

Сучасна система освіти потребує глибинного переосмислення. Суспільству потрібні громадяни, які мають активну громадянську позицію, є патріотами, здатні вирішувати складні суспільні та життєві ситуації. Надання освіти державно-національної спрямованості вимагають від науковців і практиків пошуку нових шляхів якісного вдосконалення виховання та розвитку підростаючої особистості. На даний час повинна діяти така освітня модель, яка б забезпечила формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості.

Бурхливий суспільний розвиток на фоні постійних інформаційно-економічних удосконалень, оновлення педагогічних концепцій виховання, посилюють значення формування якостей конкурентноспроможної особистості і роблять проблему виховання соціальної активності школяра особливо актуальною та вагомою. Крім того, актуальність проблеми обумовлена очевидною кризою педагогічних цілей і цінностей, що виявляється не тільки в теорії, але, на жаль, – найгостріше, у виховній практиці, і зумовлює потребу об'єктивного аналізу педагогічної теорії і практики з позицій оцінки внеску вчених і педагогів-практиків у розвиток педагогіки і створення нових технологій виховання соціальної активності учня.

У цьому зв'язку, одним із перспективних завдань освіти є не тільки успішна соціалізація учнівської молоді, а й розвиток їх індивідуальних творчих здібностей, підтримка їх особистої самоцінності, ініціювання та розширення соціальних аспектів їх діяльної активності, і що важливіше, формування їх соціальної активності як засобу життєтворчості дитини. Адже національна школа розвивається разом із нацією, завдяки нації і для нації, покликана скоординувати дії значної частини співтовариства для збереження та поліпшення умов соціального життя. Саме тому, в центр пошуку нині ставиться проблема особистісної цінності, як форми соціальної активності людини [8].

Однак, слід зауважити, що ці процеси не можуть здійснюватися без опори на минулий педагогічний досвід, на те позитивне, що накопичено на всіх етапах розвитку вітчизняної освіти і педагогічної думки. Ми гадаємо, що в цьому плані вельми значним є звернення до аналізу науково-педагогічних поглядів, думок педагогів минулого століття (кінця XIX – початку XXI століття), що з новою силою примусило звучати проблему виховання соціальної активності.

Опрацьована психолого-педагогічна література свідчить про те, що проблема соціальної активності, багатогранність її виховних аспектів завжди були в полі зору науковців. Аналізу проблеми виховання соціальної активності учнів був присвячений цілий ряд досліджень П. Конанихіна, Т. Коннікова, А. Лутошкіна, І. Мар'єнко, А. Мудрика, М. Рожкова, Л. Спіріна, Л. Уманського, С. Хозе, Г. Філонова, М. Яценка. Вчені І. Панцхава, Т. Даутов, Л. Сохань, Г. Батіщев і частково Л. Буєва – загальнофілософський підхід; Г. Гак, Г. Смірнов, М. Петросян, В. Тугарінов, Г. Френцев – соціологічний підхід. Слід відзначити, що вперше соціальна активність стає предметом самостійного соціологічного дослідження у роботах В. Архангельського, Ю. Волкова, А. Капто, І. Стогнія, А. Цабалова.

Якнайповніше підійшли до розробки структури соціальної активності В. Мордковіч, А. Зосімовський, В. Коган, Ю. Бухалов, Е. Якуба, Т. Богданова, Т. Лапіна, Н. Трет'яков, Б. Вульфів, Т. Мальковська. В останні роки захищено ряд дисертацій, що висвітлюють різні аспекти досліджень соціальної активності: педагогіка – І. Андрамонова, Т. Льовкіна, Л. Фарафонова, В. Зінченко та ін. Це свідчить про зростання її науково-практичної актуальності. Але й досі існує значна кількість нерозглянутих питань. Високо оцінюючи значущість досліджень, присвячених проблемі соціальної активності, у той же час маємо відзначити, що є потреба в подальшому дослідженні її взаємозв'язку з образом життя сучасної людини; що далеко не всі її сторони достатньо розкриті та науково обґрунтовані. Особливо, це стосується дослідження аспекту формування соціальної активності підлітків, зокрема, засобами позанавчальної діяльності. Тому, темою нашого дослідження обрано

«Формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності».

Об'єкт дослідження – процес формування соціальної активності підлітків.

Предмет – зміст, форми та методи формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності.

Мета – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити зміст, форми та методи формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що ефективність формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності забезпечується цілеспрямованим формуванням соціальних знань, здатності до рефлексії та об'єктивної самооцінки; готовності діяти в інтересах колективу, громади, розвитку ініціативності та активності у різних видах громадської діяльності.

Завдання дослідження:

- визначити сутність поняття «соціальна активність підлітків»;
- охарактеризувати особливості позанавчальної діяльності з підлітками;
- розкрити сутність та зміст соціально-педагогічної роботи з формування соціальної активності підлітків;
- розробити та впровадити соціально-педагогічну програму з формування соціальної активності підлітків;
- перевірити ефективність проведеної роботи

Методи дослідження:

- загальні методи наукового пізнання: діалектичний, логічний, історичний;
- теоретичні: аналіз літературних джерел з метою визначення науково-теоретичного підґрунтя дослідження, аналіз і синтез передового науково-практичного досвіду з даної проблеми; аналіз нормативних документів для визначення нормативно-правового підґрунтя дослідження;
- емпіричні: діагностичні методи, відповідні завданням дослідження –

опитування, спостереження, порівняння, тестування, соціально-педагогічний експеримент.

Наукове значення отриманих результатів визначається реальною оцінкою рівня сформованості соціальної активності підлітків та розкриттям соціально-педагогічної сутності формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності.

Практичне значення полягає у розробці та впровадженні соціально-педагогічної програми з формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Робота складається зі вступу, двох розділів, списку використаних джерел, висновків та додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ У ПОЗАНАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Визначення сутності поняття «соціальна активність підлітка»

Одним з ключових понять нашого дослідження є «соціальна активність», тому, вважаємо необхідним визначити сутність цього поняття.

Поняття «соціальна активність» і «соціально активна особистість» досить широко використовуються у працях філософів, психологів і педагогів, проте в науковій літературі досі не вироблено єдиного підходу в розумінні цього феномену. Поняття соціальної активності особистості розглядається як явище, як стан особистості й водночас як її ставлення до різних аспектів життєдіяльності [10].

За енциклопедичними виданнями, поняття «соціальна активність» - це фундаментальна категорія, якою послуговуються для розробок і висвітлення багатьох проблем соціальної діяльності та поведінки людей, соціальних груп, інститутів, суспільства.

Соціальна активність є об'єднуючим поняттям як для дослідження діяльності, так і для дослідження поведінки людини. Отже, не дивно, що така спільна методологічна база для дослідження обох форм соціальної активності – діяльності і поведінки – слугує базою для ототожнення цих форм [48].

За своєю сутністю соціальна активність (від лат. *activus* – діяльний) – характеристика способу життєдіяльності соціального суб'єкта (індивіда, групи), що фіксує свідому спрямованість його діяльності і поведінки на зміну соціального середовища, умов, інститутів відповідно до наболілих потреб, інтересів, цілей, ідеалів або консервацію існуючого стану речей, гальмування змін, розвитку; вияв соціальних ініціатив, участь у вирішенні актуальних соціальних завдань, постійна взаємодія з іншими соціальними суб'єктами.

Через соціальну активність реалізуються діяльнісні потенції суб'єкта, його культура, уміння, знання, потреби, інтереси, прагнення, здатність охоплювати своєю діяльністю світ [26].

Як бачимо, активність – притаманна всім живим істотам здатність реагувати на оточуюче середовище. Таким чином, активність – загальна характеристика живого, яка відрізняє його від неживого. Активність визначається через діяльність, вказує на її характер, на ставлення суб'єкта до діяльності.

Термін «активність» широко використовується в різних сферах науки як самостійно, так і в якості додаткового елемента в різних системах. Причому, в деяких випадках це стало настільки звичним, що сформувалися самостійні поняття, серед яких «активна людина», «активна життєва позиція», «активне навчання», «активіст», «активний елемент системи» [68]. Поняття активності набуло такого широкого наповнення, що при більш уважному ставленні до специфіки його використання потребує уточнень. Однак розмаїття теоретичних підходів до її вивчення, їх дискусійний характер суттєво ускладнює процес системного використання наукового знання у практичній діяльності.

Відчуття сутності феномена активності зумовило ранню появу наукового інтересу до нього. Він став предметом дослідження ще філософів Стародавньої Греції – Платона та Арістотеля. Однак, більший інтерес до дослідження теми активності виявився у добу інтенсивного розвитку суспільно-наукових знань, коли людина була відокремлена як самостійне явище [3].

Аналіз сучасного стану проблеми тлумачення активності свідчить, що в її тлумаченні існують серйозні теоретичні розбіжності. Це зумовлено, насамперед, складністю та багатоаспектністю самого феномена, а також розкриттям цієї дефініції через інші поняття – «активація», «поведінка», «діяльність», «особистість», «суспільство». Звідси й вільне використання поняття «активність» різними авторами – як активність та як міру діяльності, як рівень перебігу процесу та як ступінь взаємодії, як потенційні можливості індивіда до взаємодії та як сукупність ініціативних дій суб'єкта, зумовлених

його внутрішніми протиріччями, опосередкованими впливами навколишнього середовища [68].

Аналіз статей словників дозволив встановити, що практична активність завжди виступає як фундаментальна властивість живих організмів, як джерело перетворення або підтримки ними життєво значущих зв'язків з оточуючим світом. Варто при цьому зауважити, що активність як наукова категорія досліджується в різних аспектах: фізіологічному, психофізіологічному, психічному та соціальному. На нашу думку, є сенс відрізняти активність людини як біологічної істоти, котрій, як і всім живим істотам, властивою є активність як реакція, подразливості, вибірковості та як соціальне явище [26; 33].

Розгляд різних підходів до визначення проблеми активності дозволив також з'ясувати, що на даний час існують різноманітні за своїм характером її систематизації, які базуються на застосуванні окремих принципів градації матеріалу та пов'язані з різною термінологією на позначення її особливостей при неоднаковому сутнісному змісті визначень – тип, форма, вид.

Так, одні дослідники спеціально виокремлюють таку одиницю підрозділу активності, як тип – фізіологічний, психофізіологічний, психічний та соціальний. Інші – одиницею її диференціації вважають форму. Серед основних форм активності людини виділяються діяльність, спілкування, пізнання та рефлексію. Поряд із формою виокремлюють ще й таку одиницю диференціації, як вид. Так, у якості видів виділяються моторна, сенсорна, волева, інтелектуальна, соціальна, інформаційно-комунікативна, спонукальна, пізнавальна, творча активність. У кожному з них окреслюється ступінь її виявлення – високий, середній та низький. Нагромадження різних видів активності в онтогенезі зумовлює утворення простору людської активності – індивідуального та загального [4].

Слід також констатувати, що загальноновизнаним як для вітчизняної, так і зарубіжної наукової думки є поділ активності людини на довільну та мимовільну, що дозволяє на якісно вищому рівні здійснити систематизацію та

класифікацію її форм і видів. До довільних форм активності відносять всі її прояви, у формуванні і регуляції яких бере участь свідомість. Мимовільні форми виявляються спонтанно у вигляді стимульно-реактивної, інстинктивної, фізіологічної активності тощо [46].

На думку В. Хайкіна, орієнтиром при побудові класифікацій активності повинні виступати її іпостасі, що репрезентують собою біполярну позицію-опозицію та не здатні існувати одна без одної, утворюючи єдність, – це активність внутрішня, як рефлексія та саморефлексія, в процесі яких суб'єкт відтворює себе як носія, транслятора активності, котрий реалізує певну мету, наміри в активності зовнішній [65, 206]. Зрештою, наявність значного матеріалу з питань систематизації характеристик активності створює досить широкий та складний організований сутнісно-змістовий простір.

У педагогіці соціальна активність розглядається як явище, як стан і як відношення людини до дійсності. У психолого-педагогічній науці проблема вивчення розвитку соціальної активності особистості знаходить висвітлюється у працях Б. Ананьєва, Л. Виготського, Я. Пономарьова, Н. Левитова, В. Ляшенко, Н. Степашова та ін. Сутнісні особливості поняття «ініціативність» з'ясовуються у наукових розвідках Ф. Гоновліна, П. Рудика, Б. Теплова.

Сутність соціальної активності, як вважає П. Рудик, полягає у здатності людини на самостійні вольові прояви, що виражаються в самостійній постановці мети, в самостійній організації самої дії, спрямованої на досягнення цієї мети. На думку Т. Тищенка, активність – це окремий випадок самостійності, вищим етапом розвитку якої є творчість. При цьому активність виявляється у схваленні рішення й організації дій, спрямованих на творче перетворення дійсності. Виявити активність, за П. Івановим, це самому, не чекаючи вказівок, висунути мету дії, підібрати шляхи й засоби, що забезпечать її досягнення та самому досягти цієї мети. Соціальна активність – творча спроможність і прагнення до самостійних дій. Л. Новікова висловлює думку про те, що активність характеризує самостійність у постановці мети діяльності, у пошуку шляхів і засобів її реалізації. При цьому науковець підкреслює, що

здатність людини діяти без сторонньої допомоги, без будь-яких вказівок – самостійно – є головною в характеристиці активності. Прояв соціально-цінної активності характеризує вищий рівень сформованості самостійності [2, 30].

Активна взаємодія особистості з природою і суспільством є методологічним принципом, що дає змогу розкрити специфіку її становлення у світі, що також змінюється; враховувати не тільки дії об'єктивних чинників на особистість, а й потенційні характеристики (у тому числі психічні властивості, якості, природні особливості тощо) самої особистості. Отже, активність є формою вираження потреб особистості, її характеристикою як суб'єкта життєдіяльності. Вона сприяє злиттю індивіда із соціумом (ідентифікація) та виділенню, збереженню свого «Я» (автономізація), тобто є способом формування, розвитку особистості й подолання зустрічних детермінантів (причин) у процесі її становлення. Це досягається завдяки оптимальному використанню природних здібностей і можливостей індивіда, знаходженню оптимально-індивідуального темпу життя, своєчасному включенню особистості в соціальні процеси тощо.

Як було вже зазначено, активність особистості є багатовимірною категорією, яка реалізується в системі цільових установок, ціннісних відносин та орієнтацій, що визначають мотиваційну сферу особистості, спрямованість її інтересів, нахилів, вибір способів діяльності й спілкування.

Російські психологи вважають, що це поняття є набагато ширшим за своїм обсягом, ніж поняття «діяльність» і «поведінка». Воно виявляє всю суму «зовнішньо-внутрішніх» і адаптуючих зв'язків людини зі світом [37].

Активність характеризується, перш за все, єдністю «зовнішньої» форми та «внутрішнього» змісту. Зовнішня активність опосередковує взаємодію організму із середовищем, а внутрішня – відносини між його підсистемами. При цьому поведінка виражає процес переходу внутрішньої активності в зовнішню, тобто з зовні досліджуваний і безпосередній акт активності [49].

Людина як особистість має безліч вимірів. Вона є одночасно агентом соціальної дії та суб'єктом інновацій, індивідуальним суб'єктом і

представником соціальних структур та інститутів. У природі особистості присутні як риси співвіднесеності та рутинності, так і початку самореферентності й інновативності. Активна особистість передусім є суб'єктом власної життєдіяльності, який різнобічно взаємодіє із зовнішнім (соціальним) середовищем, перебираючи на себе конкретні соціальні ролі.

Саме в цьому виявляється соціальна активність особистості – глибинні, різнобічні зв'язки особистості із соціумом, рівень реалізації як суб'єкта суспільних відносин. Соціальна активність є свідченням цілісності особистості, готовності до соціальної взаємодії та виявляється у формі усвідомлення сенсу життя, здорового суперництва, примноження своїх достоїнств тощо. Окрему категорію становлять люди, наділені безпредметною активністю, яка є соціально небезпечним, соціально небажаним явищем, виявляється у формах девіантної поведінки: соціальна бездіяльність, відмова, бойкот, уникнення від розв'язання проблем, нігілізація громадської думки, активне заперечення авторитетів, правил, норм поведінки та ін. [49].

Активність залежить як від внутрішніх, так і від зовнішніх чинників. Співвідношення їх зумовлює різні типи вияву активності, відтворює процес перетворення зовнішніх умов на соціально-психологічні установки, очікування. Належність до активності таких психологічних особливостей, як мотиви особистості, її спрямованість, здібності, ціннісно-сміслові орієнтації, визначає власне психологічну характеристику активності. Психічні процеси та властивості особистості формуються в умовах дійових зв'язків людини із соціумом. Рушійною силою психічного розвитку як саморуху є суперечності, розв'язати які можна завдяки активності людини та соціального середовища. Саме індивід визначає участь у формах цілісного вияву активності (діяльності та поведінки), її якість, тобто міру стосовно розв'язуваних завдань. У ставленні до себе суб'єкт також виявляє відповідну активність. Зовнішні (соціальні) чинники діють на людину як стимул або навпаки. Аналізуючи формування активності особистості, її здатності до самоактуалізації український психолог Л. Бурлачук виокремив такі критерії розвитку особистості [17]:

- природний перехід особистості від однієї вікової фази психічного становлення до іншої;
- перехід особистості від меншої повноти й багатства втілення вселюдського буття в індивідуальному житті до більшої;
- розширення особистістю свого життєвого простору, оволодіння новими видами життєдіяльності;
- перехід від менш до більш змістовних життєвих цілей;
- досягнення творчих життєвих результатів.

Активність особистості, на думку В. Радула, – діяльне ставлення особистості до світу, здатність створювати суспільно значущі перетворення матеріальної і духовної сфер на основі засвоєння історичного досвіду людства; реалізація у творчій діяльності, вольових актах, спілкуванні. Формується активність особистості під впливом навколишньої дійсності й виховання. Інтегральною характеристикою активності особистості, науковець визначає, активну життєву позицію людини, яка виявляється в її принциповості, послідовному відстоюванні своїх поглядів, ініціативності, діловитості, психологічній налаштованості на діяльність[50].

Основу активності особистості становлять потреби, які виступають рушійною силою її розвитку. Отож, про активність можна говорити водночас як про форму вираження потреб людини, вияву її соціально-психологічних властивостей, так і про характеристику особистості як суб'єкта життєдіяльності [2].

У науковій літературі досить поширеним є визначення соціальної активності як соціальної якості особистості.

Так, Л. Бурлачук [17] зазначає, що соціальна активність особистості є суттєва суспільна якість людини, що виявляється у здатності суб'єкта до цілеспрямованого взаємодії з середовищем, у здатності, яка базується на її потребах і інтересах, існує як внутрішня готовність до дії і проявляється як усвідомлена і енергійна діяльність, спрямована на перетворення різних областей дійсності і самих соціальних суб'єктів.

Соціальна активність особистості – це системна соціальна якість, в якій виявляється та реалізується рівень соціальності індивіда, тобто глибина та повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення особистості на суб'єкта суспільних відносин [46].

Відповідно соціальну активність визначають як вихідну соціальну якість особистості, яка виявляється у активному ставленні особистості до суспільства, його проблем, визначає якісні особливості свідомості та діяльності особистості.

Також соціальна активність розглядається як форма людської діяльності. Соціальна активність – сукупність форм людської діяльності, свідомо орієнтованої на розв'язання завдань, що постають перед суспільством, класом, соціальною групою у певний історичний період. Суб'єктом соціальної активності може виступати особистість, колектив, соціальна група, шар, клас, суспільство в цілому [3].

Соціальна активність особистості, як зазначає Ю. Воробйов, не може бути розкрита інакше як через діяльність, її форми і види. Вчений зазначає, що соціальна активність особистості висловлює «Не будь-яку, а певну діяльність: по-перше, обумовлену внутрішніми причинами, по-друге, спрямовану не лише на збереження системи, а й на її подальший розвиток, по-третє, творчу; по-четвертих, та, яка носить строго виборчий характер і включає оціночний момент» [18].

Реалізація соціально активної життєвої позиції залежить від ступеня сформованості взаємин, інтересів, установок та навичок соціальної діяльності. О. Бодальов визначає активність як якісну характеристику діяльності особистості [14].

Соціальну активність особистості ми розглядаємо як певний тип відносин між особистістю і соціальним середовищем. Ці відносини реалізуються у процесі соціальної діяльності особистості, в якій вона на основі суспільно сформованих здібностей перетворює дане соціальне середовище. Соціальна активність, за визначенням В. Мордковича, трактується як здатність соціального суб'єкта до цілеспрямованої взаємодії з навколишнім середовищем

в процесі якої відбувається перетворення і середовища, і суб'єкта. Тому особистість, на його думку, є істотою соціальною, яка повторює спільні для всіх погляди, виконує спільні для всіх звичаї, виявляє спільні для всіх дії, тобто вона підпорядкована суспільним вимогам і не може розглядатися поза її соціальним життям [43].

Соціальна активність особистості – це свідомо і цілеспрямована діяльність особистості та її цілісно соціально-психологічна якість, яка, будучи діалектично взаємозумовленою, визначає і характеризує ступінь або міру персонального впливу суб'єкта на предмет, процеси і явища навколишньої дійсності. Діяльність виступає як спосіб існування соціального суб'єкта і є реальним проявом його соціальної активності.

Соціальна активність сприяє злиттю індивіда із соціумом (ідентифікація) і виокремленню, збереженню свого «Я» (автономізація), тобто активність виступає і як процес формування, перетворення особистості, й як подолання зустрічних детермінант у процесі її становлення [32].

Як зазначають С. Грабовська та С. Чолій, соціальна активність найбільш загальна характеристика особистості, яка реалізується у соціальній поведінці (яка може здійснюватися як усвідомлено, так і імпульсивно, в пориві емоцій, знічев'я, з конформістських міркувань тощо) та у соціальній діяльності (що здійснюється цілеспрямовано, виходячи зі свідомо поставленої мети, за більш чи менш чітко побудованим планом) [23].

З урахуванням змісту соціальної активності С. Біленький звертає увагу на те, що соціальна активність відображає «рівень спрямованості здібностей, знань, навичок, концентрації вольових, творчих зусиль на реалізацію невідкладних потреб, інтересів, мети, ідеалів завдяки освоєнню, збереженню, руйнуванню існуючих або створенню нових умов, життєво важливих зв'язків із природним і соціальним середовищем, формуванню особистих соціальних якостей»[12].

За своїм змістом, спрямованістю на певні цінності, а також за рівнем їхнього осмислення, за характером і за рівнем реалізації соціальна активність

багатоманітна. Виявляється, що саме аналіз її зв'язку з соціальністю дає змогу виявити певні типи соціальної активності.

Соціальна активність може мати егоцентричну спрямованість, замикаючи людину в просторі його власної суб'єктивності; альтероцентричну, що підпорядковує життя служінню близьким; соціоцентричну, направлену на реалізацію суспільних потреб різного рівня, яка робить життя людини невіддільним від турбот і проблем широких соціальних спільнот. Для соціально активної особистості вони є висхідними, визначальними. Таким чином, перший критерій виявляє характер спонукальних сил, потреб, цінностей, що є основою соціальної активності [64].

Структурна складність соціальної активності зумовлює її поліфункціональність:

1) ідентифікаційна функція полягає в усвідомленні свого «Я» як представника соціальної спільноти;

2) цілеутворююча функція, за якої цілі даної спільноти перетворюються на особистісні цілі;

3) мотиваційна функція виявляється в спрямуванні людини, її соціальній активності в процесах державотворення, різних видах суспільно корисної діяльності (еколого-економічній, навчально-трудовій, техніко-технологічній тощо) [47].

Соціальна активність характеризується не тільки усвідомленням та прийняттям інтересів суспільства і певних спільнот, а й готовністю та вмінням реалізовувати ці інтереси, активною діяльністю самостійного суб'єкта. Важливими ознаками соціальної активності особистості є сильне, стале прагнення впливати на соціальні процеси та дієва участь у суспільних справах, прагнення змінити, перетворити або, навпаки, зберегти, зміцнити існуючий соціальний лад, його форми та елементи [17].

Соціальна активність особистості на всіх стадіях онтогенезу сприяє повнішому опануванню форм і норм людської поведінки, засвоєнню широкого спектру соціальних ролей, ліпшій самоідентифікації та самоактуалізації [8].

Таким чином, соціальна активність особистості розглядається як одна з найважливіших умов соціалізації особистості у процесі виховання, навчання і самовиховання, під час якого людина усвідомлює себе в суспільстві як особистість. Результатом цього є засвоєння соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються якості особистості.

З огляду на це, ми можемо зробити висновок, що, в широкому сенсі, активність є універсальною формою взаємодії людини зі світом; вона зумовлена свідомим і предметно-перетворюючим характером; у нашому розумінні кожному стану активності, що розглядається в її широкому значенні, відповідає певна системна якість або властивість людини, як цілісної істоти, яка характеризується єдністю біологічних, психічних і соціальних начал, тобто, з точки зору біологічної природи вона представляє собою організм – спосіб тілесного (фізичного або психофізичного) існування людини, її ж психофізичні та біосоціальні властивості, взяті разом, фіксуються поняттям «індивід», а поняття «особистість» фіксує соціальну якість людини, зумовлену її діяльністю.

Соціальна активність особистості – це особистісна якість людини, яка проявляється у вияві ініціативи і відповідальності, самостійності і незалежності. Соціальна активність особистості розглядається як один з найважливіших чинників соціального розвитку, під час якого людина усвідомлює себе в суспільстві як особистість. Це сприяє засвоєнню соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціальні якості особистості.

Отже, з огляду на вище сказане, актуальним постає питання щодо підвищення соціальної активності підлітків, активізацію не лише навчальної активності та ініціативності, але й включення підлітків у соціальну практику.

Соціальна активність є, безумовно, важливим елементом суспільного життя, адже вона стимулює суспільство до розвитку. Відповідно, підтримувати й мотивувати соціальну ініціативу молоді важливо, оскільки вона може виступати одним з головних завдань в суспільства та держави. Важливими елементами соціальної активності особистості є сильне, стає прагнення впливати на соціальні процеси та дієва участь в суспільних справах, прагнення

змінити, перетворити або, навпаки, зберегти, зміцнити існуючий соціальний лад, його форми та елементи.

Багатофункціональність соціальної активності полягає в тому, що вона є основою взаємозв'язку багатьох інтегративних якостей особистості й має формуючий вплив на її розвиток.

Зміст соціальної активності полягає насамперед у тому, що людина, яка її виявляє, спонукається внутрішньою метою й цінностями. Вміння діяти за власним бажанням, реалізуючи особистісний початок у нових формах і видах діяльності, виявляти здатність у разі потреби швидко опанувати різні види діяльності – таким є найбільш повне вираження соціальної активності.

Сутність активності полягає в здатності людини на самостійні вольові прояви, що виражаються в самостійній постановці мети, самостійній організації самої дії, спрямованої на досягнення цієї мети. Будь-яка ініціатива виходить за межі обов'язків і спрямована на вияв активності, самостійності. Тому одним з основних завдань навчання є підвищення активності особистості та включення її до різних видів діяльності.

Отже, соціальна активність – динамічне утворення, суб'єктом-носієм якої виступає людина; має різну ступінь прояву та залежить від співвідношення між соціальними обов'язками особистості у суспільно значущій діяльності та суб'єктивними установками на діяльність; її розвиток відбувається через систему зв'язків людини з навколишнім соціальним середовищем у процесі пізнання, діяльності і спілкування. Соціальна активність проявляється, як здатність діяти свідомо, не тільки пристосовуючись до зовнішнього середовища, але й цілеспрямовано змінюючи її. У практичному житті вона виступає як діяльність в організації та координації активності індивідів, в освоєнні ними зовнішнього середовища. Виявлення специфіки соціального становлення підлітків у сучасних умовах також є однією із актуальних проблем педагогічної та психологічної наук. Для подальшого дослідження необхідним є розгляд вікових особливостей підлітків. Це пов'язано з важливістю урахування означених особливостей у процесі формування соціальної активності підлітків.

1.2. Психолого-педагогічна характеристика підліткового віку

Підлітковий вік – це один з найважливіших етапів життя людини. В ньому багато джерел і починань всього подальшого становлення особистості. Вік цей нестабільний, ранимий, важкий і, на думку О. Скрипченко [59], він більше, ніж інші періоди життя, залежить від реальностей довкілля.

Загальна характеристика підліткового віку варіює в різних теоріях залежно від їх основної ідеї [26; 59 та ін.]. Так, в психоаналізі домінують ідеї статевого дозрівання і пошуку ідентичності, в когнітивних теоріях – зростання розумових здібностей, в діяльнісному підході – змін провідної діяльності. Однак, всі ці і багато інших підходів об'єднує те, що в них існують загальні показники, які характеризують даний вік. Вони визначаються численними соматичними, психічними і соціальними змінами.

В підлітковому віці відбувається втрата дитячого статусу, хоч зберігаються нереалістичні уявлення про власні привілеї і статус дорослих. В. Кутішенко [38] зауважує, що такому становищу сприяють і суб'єктивні враження: різкі фізичні зміни, мрії та ідеали, які починають уявлятися вже менш реальними, кризові зіткнення з самим собою і сім'єю, почуття самотності та прагнення швидше досягнути статусу дорослої людини.

Ще на початку століття Л. Виготський у широко відомій на той час книзі «Педологія підлітка» запропонував об'ємне розуміння підліткового віку, яке зберігає свою значущість і в сучасний період. Суть його полягала в наявності трьох точок дозрівання, які не співпадають одна з одною. Статеве дозрівання, на думку вченого, починається і закінчується раніше, ніж настає кінець загальноорганічного розвитку підлітка, і раніше, ніж підліток досягне завершення свого соціально-культурного становлення [19].

Підлітковий вік – це вік від 10-11 до 15 років. Його називають перехідним віком, тому що протягом цього періоду відбувається своєрідний перехід від дитячого до дорослого стану, від незрілості до зрілості. У цьому сенсі підліток – напівдитина і напівдорослий: дитинство вже уходить, але зрілість ще не

настала. Перехід від дитинства до дорослості пронизує всі сторони розвитку підлітка і його анатомо-фізіологічний, і інтелектуальний, і моральний розвиток, і всі види його діяльності: навчальну, трудову і ігрову.

У підлітковому віці серйозно змінюються умови життя і діяльності, що призводить до перебудови психіки, ломці старих, сформованих форм взаємин з людьми. У школяра істотно змінюється його громадська позиція, його положення в колективі. У підлітковому віці відбувається суттєва перебудова всього організму підлітка, яка відбивається і в деяких психологічних особливостях. Це період бурхливого і в той же час нерівномірного фізичного розвитку, коли відбувається посилений ріст тіла вдосконалюється мускульний апарат, йде інтенсивний процес окостеніння кістяка.

Насамперед спостерігається різке зростання тіла в довжину: у дівчаток максимум приросту зазвичай припадає на 12 – 13 років, у хлопчиків – на 14 – 15 років. Особливо інтенсивно відбувається зростання скелета і кінцівок в довжину, а грудна клітка і таз відстають у розвитку, звідси враження незграбності, нескладності підлітка. Це викликає і деякі психологічні прояви - підліток усвідомлює свою незграбність, соромиться її, намагається згладити свою нескладність: приймає деколи неприродні, чудернацькі пози. Навіть добрий жарт на адресу його фігури, пози або ходи викликає часто бурхливу реакцію – підлітку нестерпна думка, що він смішний і безглуздий в очах інших людей [57; 58].

У психологічній літературі навколо даного віку існує широка термінологія, яка має цілий синонімічний ряд: «критичний вік», «критичний період», «зламний вік», «перехідний вік». Вчені схиляються до думки, що лише останній термін адекватно визначає суть тих явищ, які протікають у цей період. «Перехідний вік» характеризується якісними змінами, що виникають у психіці дитини на стику двох віків і визначається зміною новоутворень. У перехідний від дитинства до дорослості період індивід проходить великий шлях у своєму психічному розвитку: через внутрішні конфлікти з самим собою та іншими, через зовнішні зриви і внутрішні сходження до «придбання» почуття

особистості [59].

Вже більше століття ведеться дискусія про те, якими факторами зумовлений психічний та особистісний розвиток підлітка: біологічними чи соціальними. Проблема біологічного чинника пов'язана з тим, що саме на цей вік припадають кардинальні зміни в організмі дитини, розгортається процес статевого дозрівання.

Підлітковий вік характеризується швидким, нерівномірним ростом і розвитком організму. Відбувається ствердіння скелета, вдосконалюється м'язова система. Однак нерівномірність розвитку серця і кровоносних судин, а також посилена діяльність залоз внутрішньої секреції часто спричиняють тимчасові розлади кровообігу, підвищення тиску, напруження серцевої діяльності, посилення збудливості дітей, що виражається у нервозності, швидкій втомі, запамороченнях і підвищеному серцебитті. Нервова система підлітка ще не зовсім готова витримати сильні, тривалі подразники, часто перебуває під їх впливом у стані загальмованості або сильного збудження [57].

У намаганнях пояснити суттєві анатомо-фізіологічні зміни в організмі підлітка сформувалися різноманітні теорії про біологічну зумовленість його особливостей. Автор першої фундаментальної праці про підлітковий період, американський психолог Гренвіл Стенлі Холл, осмислюючи багатий і різноманітний матеріал спостережень, висунув теорію рекапітуляції, згідно з якою розвиток індивіда схематично відтворює та повторює історію людського роду, виявляючись у генетично запрограмованій послідовній зміні спадково зумовлених форм поведінки, почуттів і соціальних інстинктів. Особливості підліткового віку С. Холл асоціював із бурхливою перехідною епохою, «коли наші пращури вели кочове життя, билися, полювали, доглядали вогнище, блукали на волі, шукали пригод» [38].

Психологічні особливості підлітків науковці пояснювали фактом статевого дозрівання, яке є домінантою розвитку в цьому віці, вважаючи кризи неминучими, біогенетично зумовленими. За таких умов найраціональнішими, за переконаннями С. Холла, є методи пасивної педагогіки, оскільки втручання в

розвиток підлітка для того, щоб змінити, виправити його, є недоцільними і шкідливими, бо не можна змінити природу.

Згідно з психоаналітичною теорією З. Фрейда неминучість у підлітковому періоді внутрішніх і зовнішніх конфліктів є нормою, а випадки безконфліктного розвитку свідчать про різноманітні варіанти патологічного розвитку.

У 20 – 30-ті роки ХХ ст. психолого-педагогічна наука зосереджувалася на пізнанні залежності деяких особливостей особистості підлітка від його соціального оточення. З цією метою було досліджено життя і психічні особливості підлітків в умовах примітивної цивілізації острова Самоа задля встановлення, що в розвитку людини залежить від природи, а що від культури (конкретних суспільно-історичних умов). Результати досліджень описані у працях американського етнографа Маргарет Мід. Оскільки в розвитку підлітків острова Самоа симптомів кризи не виявлено, це переконливо доводить необґрунтованість тверджень про біологічне походження підліткової кризи. Вона пов'язана не із дозріванням організму, а з особливостями соціалізації. Однак індивідуальні варіанти її перебігу певною мірою залежать від вроджених особливостей нервової системи [38].

У дослідженні підліткового віку важливо, на думку Л. Виготського, виокремити основне новоутворення у психіці підлітка, з'ясувати соціальну ситуацію його розвитку, яка у кожному віці передбачає неповторну систему стосунків дитини і середовища. А суть кризи перехідного віку полягає у перебудові цієї системи. Психологічний зміст підліткової кризи пов'язаний з виникненням почуття дорослості, розвитком самосвідомості, ставлення до себе як до дорослої особистості, до своїх нових можливостей і здібностей. Підліткам властиві прагнення до ідеалів, максималізм, значні фізіологічні зміни [38; 58].

Отже, враховуючи різні теорії, можна стверджувати, що особливості проявів і перебігу підліткового періоду залежать від конкретних соціальних обставин життя і розвитку підлітка, його соціальної позиції у світі дорослих. Вирішальна роль у його психічному розвитку належить передусім системі

соціальних відносин (відносин із навколишнім світом). Біологічний чинник впливає на підлітка опосередковано – через соціальні стосунки з оточенням.

У підлітковому, як і в молодшому шкільному віці, основним соціальним середовищем дитини залишається школа. Зовнішні умови розвитку тісно пов'язані із внутрішніми. На основі вищого, ніж у молодших школярів, рівня психічного та особистісного розвитку відбуваються докорінні зміни у змісті і співвідношенні основних мотиваційних тенденцій особистості підлітка. На цьому етапі у дитини виникає специфічний комплекс потреб, що виражається в прагненні знайти своє місце у групі ровесників, вийти за межі школи та приєднатися до життя і діяльності дорослих.

Соціальну ситуацію розвитку підлітка М. Савчин описує наступним чином [57]. Своєрідність соціальної ситуації розвитку підлітка полягає у включенні його в нову систему стосунків, спілкування з дорослими та ровесниками, в опануванні нових соціальних функцій. У школі це виявляється передусім у необхідності налагодження у зв'язку з предметним навчанням стосунків не з одним, а з багатьма вчителями, врахування особистісних якостей кожного з них і їх нерідко суперечливих вимог. Усе це, як зазначала Л. Божович [15], зумовлює нову позицію учнів щодо вчителів, своєрідно емансипує їх від безпосереднього впливу дорослих, робить їх самостійнішими. Найголовніша зміна в соціальній ситуації розвитку підлітка, на її думку, породжена роллю в його житті групи ровесників. Тому у виховній роботі з підлітками необхідно враховувати важливість для їх поведінки і діяльності думки однолітків.

Соціальна ситуація розвитку підлітка особливо залежить від сім'ї, стосунків з батьками. Якщо ці стосунки враховують його потреби і можливості, вибудовуються на засадах взаємоповаги та довіри, підліток легко долає труднощі у навчанні і спілкуванні, активно набуває соціальний досвід, утверджується в таких елементах соціуму, як шкільний клас, група ровесників та ін. [38].

Для нашого дослідження важливою є думка науковців про те, що

основним чинником розвитку підлітка є його власна соціальна активність, спрямована на засвоєння важливих для нього зразків поведінки і цінностей, на побудову стосунків з дорослими, ровесниками. Підлітки включаються у різні види суспільно корисної діяльності, що розширює сферу їхнього спілкування, можливості засвоєння соціальних цінностей, сприяє формуванню моральних якостей особистості. Отже, для соціальної ситуації розвитку підлітка характерні перехід до середньої школи, зміна стосунків з учителями, однолітками, батьками, розширення сфери соціальної активності.

Науковці зазначають, що «підйоми» і «падіння» в підлітковому віці обумовлені якісними змінами, які, з одного боку, супроводжуються появою у самого підлітка значущих суб'єктивних труднощів різного порядку, а з іншого – виникненням об'єктивних перешкод при його взаємодії з довкіллям.

Така варіативність змін пов'язана з протиріччями підліткового віку. Сучасні дослідники підліткового віку зійшлися у важливості визначення одного протиріччя. З одного боку, підлітковість – це вік соціалізації, вращування в світ людської культури та суспільних цінностей, а з другого – це вік індивідуалізації, відкриття та утвердження власного унікального і неповторного Я [59].

Підлітковий вік, як суперечливий вік, є часом досягнень і часом певних втрат. Підліткові досягнення пов'язані зі стрімким нарощуванням знань, умінь, становленням моральності і відкриттям «Я», опануванням нової соціальної позиції. Підліткові втрати корелюють зі зникненням дитячого світосприймання, безтурботливого і безвідповідального способу життя, що пов'язано з сумнівами у собі, у своїх здібностях, з пошуками правди у собі та в інших людях. Крім того, досягнувши періоду статевого дозрівання, підліток потрапляє в суперечливе становище: він вже не дитина, але ще не ствердився в культурі дорослих.

О. Скрипченко підкреслює, що підлітковий вік – це вік кипучої енергії, активності. Але враховувати зазначені вікові особливості при організації навчально-виховної роботи необхідно [59].

У підлітковому віці провідними видами діяльності є міжособистісне спілкування з дорослими і ровесниками, суспільно корисна праця і навчання, що позитивно позначається на розвитку психіки та особистості загалом.

Міжособистісне спілкування реалізується у спілкуванні з дорослими та спілкуванні з ровесниками, їх роль у формуванні особистості неоднакова. Якщо у спілкуванні з дорослими підліток засвоює суспільно значущі критерії оцінок, цілі та мотиви поведінки, способи аналізу навколишньої дійсності і способи дій, то спілкування з ровесниками є своєрідним випробуванням себе у сфері особистісної, зокрема специфічної моральної, проблематики. У спілкуванні з дорослими підліток завжди перебуває в позиції молодшого, певною мірою підкореного, а за таких умов не всі морально-етичні норми можуть бути ним засвоєні та апробовані. І лише в стосунках з ровесниками він рівноправний, виконуючи ролі організатора та виконавця, приятеля і суперника, друга, що зберігає чийось таємницю і довіряє свою іншим.

Отже, характерною особливістю підлітка є посилене прагнення до спілкування з ровесниками, передусім з однокласниками, і трохи старшими за себе, стосунки з якими відіграють важливу роль у його житті. Він прагне заслужити повагу і визнання ровесників, мати в них авторитет. Для цього йому потрібно відповідати очікуванням однолітків, що не завжди є високоморальними. У товаристві ровесників починає вироблятися нова система критеріїв оцінювання поведінки та особистості людини, відбувається переоцінка цінностей, формуються нові морально-етичні вимоги. В результаті його самосвідомість набуває нового рівня розвитку. Під час аналізу поведінки та особистісних якостей друзів у підлітка складається система вимог не лише до них, а й до себе. У своїх товаришах він цінує принциповість, сумлінне ставлення до справи, громадську активність, щирість, чесність, доброту, силу, а часом і браваду. Значущими є також якості, що безпосередньо стосуються його взаємодії з однолітками. Підлітки не терплять зазнайства, хвальковитості, зверхності [19; 58].

У підлітковому віці дитина більше часу проводить з друзями, наслідує їх.

Дружба підлітків ґрунтується на спільних інтересах та вподобаннях. Вони однаково проводять час, читають однакові книги, слухають однакову музику, надають перевагу подібному одягу та манері поведінки. Своїх друзів підлітки вважають найрозумнішими, найвеселішими, найкращими, а наслідуючи їх, творять себе, виховують у собі потрібні якості.

Як зазначає О. Сергеєнкова [58], важливе значення для підлітка має оцінка друзями його особистісних якостей, знань і вмінь, здібностей і можливостей. У товаришів він знаходить співчуття, адекватне сприйняття своїх радощів і негараздів, які дорослим часто здаються незначущими. Групі підлітків-ровесників характерні непостійність, змінюваність стосунків та інтересів. Зміна симпатій, авторитетів, посилення і послаблення впливу однолітків у групі є свідченням постійного внутрішнього осмислення і переосмислення, переживання, приміряння вчинків і стосунків друзів до вимог моралі.

Отже, спілкування у підлітковому віці є провідною діяльністю, без нього неможливий нормальний розвиток. Тільки в контакті з дорослими, однолітками підліток бачить себе збоку, порівнює свої можливості, випробовує різні соціальні ролі, формує та удосконалює себе.

Т. Дуткевич та інші дослідники зазначають, що підлітковий вік характеризується такими специфічними новоутвореннями, як почуття дорослості, потреба у самоствердженні. Розвиток дорослості є процесом становлення готовності дитини до життя в суспільстві. Він передбачає засвоєння суспільних вимог до особистості, діяльності, стосунків і поведінки дорослих. Становлення дорослості відбувається по-різному. Перші її ознаки можуть дуже відрізнитись від розвинутих форм, проявлятися раптово. Якщо не знати і не враховувати нових тенденцій розвитку в підлітковому періоді, то процес виховання може бути неефективним, а становлення особистості – відбуватися стихійно [25].

Постійна взаємодія підлітка з однолітками породжує у нього прагнення зайняти належне місце серед них, що є одним із домінуючих мотивів поведінки

та діяльності. Його потреба в самоствердженні настільки сильна, що задля визнання ровесниками підліток готовий поступитися своїми поглядами та переконаннями, здійснювати вчинки всупереч своїм моральним настановам. Вона спонукає так званих важких підлітків до порушень норм і правил поведінки. Втратити авторитет в очах друзів, відчуття посягання на свою честь і гідність є найбільшою трагедією для підлітка, що може призвести аж до суїциду (самогубства). Тому він бурхливо реагує на нетактовні зауваження учителя у присутності друзів, вважаючи це приниженням своєї особистості. На цій основі нерідко виникають конфлікти між учнями і вчителем. Тільки тактовне ставлення до підлітка, підтримка його в очах ровесників створюють психологічно сприятливий ґрунт для ефективного впливу на нього виховних засобів педагога. Суттєву критику дорослого підліток адекватно може сприйняти наодинці [25; 57].

Позитивними формами самоствердження підлітків є заняття спортом, праця в сім'ї, школі, на виробництві, виконання суспільно корисних справ. Інтелектуальне самоствердження учнів відбувається в їхній навчальній і позанавчальній пізнавальній діяльності, реалізації пізнавальних потреб та інтересів. Підлітки із захопленням займаються дослідницькою діяльністю в навчально-наукових гуртках, їх приваблює участь у відкриттях.

Науковці наголошують, що у роботі з підлітками дорослі повинні зважати на основні новоутворення віку, оскільки вони тісно пов'язані із суперечностями цього періоду, розв'язання яких є сходинкою у розвитку особистості.

Таким чином, підлітковий вік супроводжується суттєвими змінами: анатомо-фізіологічний розвиток характеризується перебудовою організму дитини – статевим дозріванням; завершуються основні структурні та функціональні зміни у мозку, він досягає свого кінцевого рівня ваги та об'єму; психічний розвиток підлітків характеризується тим, що фактично весь цей період супроводжується кризою, яку умовно називають «криза 13 років»; бурхливий розвиток та криза підліткового віку зумовлюють появу психологічних новоутворень, центральним з яких є самосвідомість. Іншим

новоутворенням є відчуття дорослості. Змінюється мотив взаємодії із соціальним оточенням – підліток починає надавати особливої уваги спілкуванню. Поступово провідною діяльністю цього віку стає інтимно-особистісне спілкування з однолітками (навчання залишається основним видом діяльності). Усі пізнавальні психічні процеси підлітків характеризуються довільністю. У підлітків вдосконалюється чутливість відчуттів, на основі чого сприймання стає більш повним і детальним, планомірним і послідовним. Також у цьому віці збільшується обсяг пам'яті (за рахунок появи логічного мислення), розвивається абстрактне і формується понятійне мислення.

Розвиток особистості підлітка характеризується такими психологічними особливостями: поява відчуття дорослості визначає спрямованість та зміст активності дитини; вони прагнуть визнання своєї дорослості, оскільки не відчують себе дорослими повною мірою; з'являється велика чутливість до засвоєння норм, цінностей, способів поведінки; посилюється прагнення бути самостійним; виникає постійна потреба у доброзичливому ставленні, тактовності з боку дорослих; у діяльності підлітки самостійно ставлять мету, складають план дій, підбирають засоби. Але часто неповністю усвідомлюють свої дії, не прагнуть самоаналізу. Їх вчинки характеризуються імпульсивністю; в підлітковому віці також розвиваються специфічні особливості самосвідомості, що проявляється в самооцінці. Бурхливо розвивається волява сфера підлітків. Практично усе їх життя і діяльність супроводжуються яскравими емоціями, почуттями, переживаннями, особливо у спілкуванні з однолітками протилежної статі; інтенсивно формується спрямованість, інтереси.

З огляду на предмет нашого дослідження, наступним етапом роботи вважаємо за необхідне розглянути особливості позанавчальної діяльності з підлітками.

1.3. Особливості позанавчальної діяльності з підлітками в умовах загальноосвітнього навчального закладу

Особистість підлітка формується не лише у навчанні, а й у форматі вільного часу, у дозвіллі, коли вільно відбувається фізичний і духовний розвиток людини. Позанавчальна освіта є важливою складовою системи освіти України й значною мірою сприяє зростанню інтелектуального потенціалу суспільства, всебічному розвитку особистості як найвищої людської цінності [29].

У будь-якому освітньому закладі позанавчальна діяльність є невід'ємною частиною виконуваних ним функцій. Її специфіка полягає в діяльності, здійснюваній у вільний від навчального процесу час і залежить від власного вибору учня. Позанавчальній діяльності завжди приділялася пильна увага педагогів, психологів. Особливу роль позанавчальної діяльності у розвитку особистості відводили Дж. Дьюї, А.С. Макаренко, С.Т. Шацький [20].

Позанавчальна діяльність розглядається як сукупність різноманітних видів і форм виховної роботи з учнями, проведеними за межами занять і навчального часу. Тобто, позанавчальна діяльність це одна з форм організації вільного часу [60].

У соціальній педагогіці, позанавчальна діяльність орієнтована на цілеспрямоване використання можливостей соціального середовища як додаткового педагогічного впливу на особистість учня, забезпечення умов ефективного соціального виховання, творчої самореалізації, формування соціальної активності, успішного соціального розвитку особистості [13].

Позанавчальна діяльність являє собою сукупність різних видів діяльності і володіє широкими можливостями виховного впливу на дитину. Розглянемо можливості, які виокремлюють науковці:

По-перше, різноманітна позанавчальна діяльність сприяє більш різнобічному розкриттю індивідуальних здібностей дитини, які не завжди вдається розглянути на уроці.

По-друге, включення в різні види позанавчальної діяльності збагачує особистий досвід дитини, її знання про різноманітність людської діяльності, дитина набуває необхідних практичних вмінь та навичок.

По-третє, різноманітна позакласна діяльність сприяє розвитку у дітей інтересу до різних видів діяльності, бажання активно брати участь у продуктивній, схвалюваній суспільством діяльності. Якщо у дитини сформований стійкий інтерес до праці в сукупності з певними практичними навичками, що забезпечують їй успішність у виконанні завдань, вона зможе самостійно організувати свою власну діяльність. Це особливо актуально зараз, коли діти не вміють зайняти себе у вільний час, в результаті чого зростають дитяча злочинність, проституція, наркоманія та алкоголізм. Помічено, що в школах, де добре організована різноманітна позакласна виховна робота, важких дітей менше і рівень соціалізованості вищий.

По-четверте, в різних формах позанавчальної діяльності діти не тільки проявляють свої індивідуальні особливості, а й вчаться жити в колективі, тобто співпрацювати один з одним, піклуватися про своїх товаришів, ставити себе на місце іншої людини тощо. Причому кожен вид позанавчальної діяльності – творчої, пізнавальної, спортивної, трудової, ігрової – збагачує досвід колективної взаємодії школярів в певному аспекті, що у своїй сукупності дає великий виховний ефект [29; 35].

Об'єктивний аналіз становлення й розвитку позанавчальних учнівських організацій, вивчення досягнень світової педагогічної думки, творче використання їх з урахуванням вимог сьогодення дають можливість якісно оновити й удосконалити зміст позанавчальної діяльності учнів. Позанавчальна робота проводиться з метою формування в учнів громадянської позиції, збереження й примноження моральних, культурних і наукових цінностей в умовах сучасного життя, вироблення навичок конструктивної поведінки, збереження й відродження традицій навчального закладу.

Крім того, при організації виховної діяльності необхідно враховувати індивідуально-психологічні особистості кожного учня, мати уявлення про

загальну спрямованість особистості та на цій основі допомогти учню визначити для себе найбільш оптимальні види позанавчальної діяльності, знайти своє коло міжособистісного спілкування, побудувати концепцію особистісного й професійного зростання [60].

Відзначимо, що мета виховної діяльності у навчальному закладі полягає у створенні соціовиховного простору, який активно сприяє формуванню громадянської позиції учнів, їхніх позитивних культурно-ціннісних орієнтацій, особистісно-ціннісного ставлення до освіти, збереження й примноження традицій навчального закладу, вироблення вмінь конструктивної поведінки в житті. Це і визначає характер концептуальних положень організації системи виховної діяльності школи, що ґрунтуються на системно-діяльнісному, особистісно орієнтованому та аксіологічному підходах. У нових соціально-економічних умовах необхідна система заходів щодо запобігання негативних тенденцій у формуванні особистості підлітка.

Спільна діяльність педагогів з навчання й виховання підлітків детермінована низкою соціокультурних чинників. Серед них – зростаючий рівень громадської свідомості, що досягається за рахунок об'єднання зусиль усіх учасників освітнього процесу в школі на підставі спільності цілей, принципів, норм, змісту освіти, стану суспільної моральності, науки й наукових знань, інших соціальних інститутів (від політики до релігії).

Позанавчальна виховна робота – організація педагогом різних видів діяльності в позанавчальний час, що забезпечує необхідні умови для соціалізації особистості вихованця. Позанавчальна робота дозволяє під час дозвілля вживати таких заходів, які допоможуть об'єднати навчання й виховання. Позанавчальна робота у школі спирається на шкільне самоврядування, активність і самостійність учнів, керівна роль якої належить активу групи й педагогу. Безумовно, виховання й навчання мають спільну мету – формування особистості підлітка. Позанавчальна виховна робота містить форми, які забезпечують удосконалення загальної підготовки учнів з формування наукового світогляду, громадянського й патріотичного виховання,

правового виховання, морального виховання, естетичного, трудового, фізичного та екологічного [51].

Незважаючи на тісний зв'язок з навчальною роботою, позанавчальна має свої відмінності:

- участь підлітків у позанавчальній роботі добровільна, а на навчальному занятті – обов'язкова;
- позанавчальні заходи мають невимушений характер;
- різноманітні позанавчальні заходи виключають контроль у вигляді оцінки вмінь, навичок, знань;
- позанавчальна робота порівняно з навчальною надає більші можливості для прояву самостійності учнів, їхньої ініціативності й творчості.

Мета позанавчальної роботи – розвиток різноманітних інтересів і здібностей учнів, прищеплювання навичок трудової й суспільної діяльності; виховання самостійності й відповідальності, потреби в знаннях, уміннях, інтерес до науки, техніки, мистецтва, літератури.

Система позанавчальної виховної роботи характеризується керованістю, інтегрованістю, функціональним динамічним розвитком. Їй властиві такі функції, як інтегруюча, регулююча й розвивальна. Перша з них забезпечує процес інтеграції роз'єднаних, неузгоджених виховних впливів усіх суб'єктів для ефективної організації позанавчальної виховної роботи. Розвивальна функція забезпечує динамічний поступовий розвиток й удосконалення системи позанавчальної виховної роботи [30; 40].

Позанавчальну роботу ми розглядаємо як підсистему виховної діяльності у школі, зміст і організаційна форма якої зумовлені специфікою підліткового віку. Позанавчальній виховній роботі властива неперервність, цілеспрямованість виховного впливу, творчий характер взаємодії учасників виховного процесу, наявність об'єктивних (соціальні, матеріально-технічні) і суб'єктивних умов її організації (знання, уміння й навички суб'єктів виховання, позитивна мотивація спільної діяльності).

В працях дослідників проводиться класифікація видів позанавчальної діяльності за критеріями:

- спрямованості діяльності (трудова, суспільна, творча, інтелектуальна);
- кількості учасників діяльності (групова, індивідуальна);
- включеності (активності в процесі діяльності) суб'єктів діяльності: пізнавально-діяльнісна, споживно-старанна, пасивно-споглядальна;
- місця організації цієї діяльності: школа, установи додаткової освіти, клуби по інтересах, дитячі організації [35].

Позанавчальна діяльність розглядається як ефективний засіб у соціальному вихованні, оскільки різна наочність її видів відкриває широкі можливості для освоєння особою всіх сфер життєдіяльності, дозволяє реалізувати стійкі пізнавальні інтереси, самостійність, практично проявити творче відношення при підготовці і проведенні різних справ. При цьому зазначається, що на практиці, на жаль, позаучбова діяльність часто розглядається лише як простір для відпочинку і розваг, а не для набуття досвіду життєдіяльності.

Наразі результати соціологічних досліджень доводять, що соціальне виховання особи школяра у позанавчальній діяльності є дуже ефективним, якщо дотримувати певних вимог з його організації, що включають мету, завдання, зміст, форми, методи і умови виховної діяльності і критерії її ефективності.

Різні види позаучбової діяльності – ігрова, пізнавальна, проблемно-ціннісне спілкування, дозвіллево-розважальна, художня творчість, соціальна творчість, трудова діяльність, спортивно-оздоровча – виявляють суттєвий вплив як на формування моральних орієнтирів підлітків, їх інтереси, захоплення, культурну та освітньо-професійну соціалізацію, так і на реалізацію їхніх потреб, особистісних і соціальних амплуа, розвиток активності і творчої ініціативи, здійснення пошуку нових ціннісних орієнтирів шляхом вільного вибору видів діяльності.

Важливо зауважити, що на процес соціалізації дітей підліткового віку

значною мірою впливає те, як організовано їхнє дозвілля (позанавчальна сфера). В ідеалі позанавчальна діяльність – діяльнісна організація на основі варіативної складової базисного навчального плану, яка організована учасниками освітнього процесу та яка відрізняється від урочної системи навчання: екскурсії, гуртки, секції, круглі столи, конференції, диспути, КВК, олімпіади, змагання, пошукові і наукові дослідження і т.д.

З аналізу історичних форм такої організації можна зробити висновок, що та чи інша система організаційних заходів є дієвою лише за певних умов. Зокрема, радянська система позанавчального виховання показала високу ефективність за умов державного регулювання суспільних відносин і виявилася мало придатною за умов ринкових відносин у сучасній Україні. Як наслідок, організація дозвілля лишається поза увагою шкільних педагогів і держаних службовців, і вони часом майже нічого не знають про те, як проводять свій вільний час їх вихованці, до яких молодіжних організацій входять тощо [68].

У той самий час вільний час для хлопців і дівчат завжди був однією із найбільш вагомих життєвих цінностей, а вміння, способи і можливості ефективно використовувати своє дозвілля – важливими чинниками соціалізації підлітків. Діти підліткового віку поринають у систему доступного їм дозвілля, як у своєрідну захисну оболонку, де вони себе почувають розкуто, «вільно», емоційно насичено.

Науковцями зазначається, що одним із завдань соціальних педагогів, які організовують позанавчальну діяльність, є подолання стихійності, безконтрольності у проведенні вільного часу підлітків; організація різновікових проектів, які б сприяли об'єднанню школярів, жителів будинку, вулиці, мікрорайону; залучення до організації дозвілля учнівської молоді державних, громадських і комерційних структур та фондів.

Створити середовище для організації позанавчальної діяльності – це значить, що можна хоча б частково збалансувати процес розвитку особи у суспільстві, змінити позицію школяра з бездумного марнування вільного часу на продуктивний творчий і розважальний відпочинок. Це в свою чергу

потребує зміни стереотипів поведінки учнів у позанавчальній сфері [61].

Конкретними формами соціальної роботи з підлітками в позаучбовий час можуть виступати наступні:

- підготовка і проведення святкування традиційних свят спільними зусиллями учнів, батьків, класних керівників, педагогів, соціальних працівників;
- залучення учнів до туристично-екскурсійної діяльності;
- проведення різноманітних фестивалів (музичних, танцювальних, спортивно - театралізованих тощо), рольових ігор.

Такі форми і методи соціальної роботи з підлітками допомагають залучити їх до активної творчої діяльності, через яку хлопці і дівчата у вільний час можуть забезпечити свої потреби, інтереси, реалізувати свої здібності, отримати нову корисну інформацію, певні професійні вміння, яскраві емоційні переживання. Вона позитивно впливає і на формування особистісних якостей підлітка, що сприяють соціалізації [51; 61].

Щодо позашкільних закладів, то вони мають реальні можливості для підвищення рівня соціальної адаптації підлітків:

- занять з улюбленої справи, що допомагають дітям відволікатися, не зосереджуватися тільки на своїх проблемах, на появі ознак особистісної тривожності;
- профорієнтації та набуття професійних навичок, які під час занять допомагають учням зорієнтуватися у виборі професії, а значить почувати себе впевненим і у майбутньому;
- позитивного впливу на самооцінку, підвищення її статусу у колі однолітків та дорослих;
- занять різними видами творчості, мистецтвом, що позитивно впливає на психічну сферу особистості (існує навіть методика лікування мистецтвом – арттерапія, яка з успіхом використовується у лікуванні дітей, хворих на аутизм, психічно хворих);
- більш вільної регламентації часу, добровільності відвідування,

можливостей для творчого відпочинку;

- умов для спілкування дітей, яких об'єднує одне захоплення. Це допомагає замкнутим, невпевненим у собі учням знайти друзів, набути навичок спілкування;

- занять в гуртках, залучення в них потенційних правопорушників і захистити їх від впливу вулиці (наприклад, заняття спортом допомагає підліткам покинути сумнівні компанії);

- можливої корекційної роботи з підвищення рівня соціальної адаптації дітей та підлітків [41].

Позаучбова образотворча діяльність об'єднує в собі позакласну дозвіллеву діяльність учнів (позакласні заняття, керівництво практичною роботою дітей в гуртках, проведення екскурсій в музеях, відвідини виставок, майстрових художників, вихід на природу з метою спостереження і замальовок, проведення бесід про образотворче мистецтво) і позашкільну діяльність (заняття в установах додаткової освіти).

Таким чином, основними завданнями позанавчальної роботи є:

- формування суспільно-громадського досвіду особистості;
- розвиток, стимулювання та реалізація її духовного і творчого потенціалу;
- створення системи пошуку, розвитку і підтримки юних талантів для формування творчої та наукової еліти у різних галузях суспільного життя;
- залучення до особистісно-значущих соціокультурних цінностей, потреба у яких не забезпечується системою базової освіти;
- задоволення потреб особистості у професійному самовизначенні;
- забезпечення соціально-педагогічного захисту неповнолітніх та організація їх дозвілля;
- розвиток психофізичних ресурсів, зміцнення здоров'я, підтримка високої працездатності протягом всього періоду навчання;
- виховання вольових якостей, формування активної життєвої позиції, здорового способу життя засобами фізичної культури та спорту.

Як свідчить сучасна література, у школах України склалася нестійка система позанавчальної виховної роботи, яка відображає стан діяльності загальноосвітньої школи в умовах ринкових відносин. Учні шкіл не захищені від згубного впливу насильницької ідеології, прагнення досягнути вершини матеріального благополуччя будь-яким шляхом. Тому організаторам позанавчальної роботи з дітьми потрібно це пам'ятати і працювати з ними, щоб робота кожного педагога позитивно впливала на процес становлення особистості школяра.

Ситуація, що в освіті, потребує пошуку оптимальних шляхів розв'язання питань щодо виховання молоді в процесі позакласної роботи, уточнення соціальних і моральних орієнтирів, визначення пріоритетів. Сучасний етап розвитку суспільства гостро ставить проблему педагогіки громадянського миру і національної злагоди. Їх актуальність пояснюється несформованістю національної самосвідомості, невідповідністю до розуміння національних питань, незнання історії та культури, що створює сприятливий ґрунт для деформації у міжнаціональних відносинах.

Особлива роль у вихованні підростаючого покоління належить школі. Саме в школі молода людина одержує відповідну суму знань, тут формується її характер, воля і світогляд. По суті виховання учнів потрібно розуміти як цілеспрямований, систематичний дійовий вплив всіма прийомами педагогічних форм і методів на формування свідомості учнів, на виховання їх в дусі вірності моральним принципам.

Наразі суспільство потребує, щоб сучасна українська школа готувала активних і свідомих творців нового життя, а тому перед нею ставляться нові, більш складні завдання по вихованню підростаючого покоління. Змінюється і оновлюється зміст виховання учнів. Він приводиться у відповідність з новими цілями української школи. Тому, у наступному підрозділі приділено увагу питанням формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності як необхідної умови виховання підростаючого покоління.

1.4. Сутність та зміст формування соціальної активності підлітків

Як вже зазначалося, реформування національної системи освіти спричинило потребу в оновленні діяльності навчальних закладів. Сьогодні стало важливим вміння використовувати інноваційні процеси, спрогнозувати результати, бачити перспективу на шляху навчання. Тому актуально впроваджувати інноваційні технології у навчально-виховний процес для створення умов різнобічного розвитку особистості. А особливо звертається увага на використання інноваційних технологій спрямованих на формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості [5].

Основою педагогічної діяльності педагогів стає духовне і професійне самовдосконалення; формування активної позиції учнів під час навчально-виховного процесу; розвиток індивідуальних здібностей кожної дитини; допомога особистості у пізнанні власного «Я», у самовизначенні і самореалізації, а не формування заздалегідь заданих властивостей; професійна орієнтація [56].

На думку С. Булавенко [16], основними шляхами формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості є:

- створення педагогічних умов для формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості;
- створення освітньо-інформаційного простору для формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості;
- створення програм та НМК спрямованих на формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості;
- створення нової системи учнівського самоврядування спрямованого на формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості.

Сьогодні в освіті відчутний пріоритет загальнолюдських цінностей. Згідно з особистісно зорієнтованим підходом до організації навчального процесу, в центрі знаходиться той, хто вчиться. Формування особистості і її становлення відбувається у процесі навчання тільки тоді, коли буде дотримано

певних умов, а саме:

- розробка змісту, форм, методів і технології формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості та їх впровадження у навчально-виховний процес;

- дотримання дидактичних принципів особистісно орієнтованого, діяльнісного, акмеологічного та компетентнісного підходів, спрямованих на активізацію навчально-пізнавальної та науково-дослідницької діяльності учнів та формування у них на цьому підґрунті соціальної активності;

- забезпечення системної профорієнтаційної поінформованості учнів шляхом доповнення до навчальних програм базових дисциплін тем профорієнтаційного змісту;

- впровадження у навчально-виховну діяльність ЗОШ інноваційних технологій формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості;

- створення розширеної сітки економічної та соціальної підготовки учнів завдяки викладанню прикладних економічних дисциплін починаючи з початкової школи, урізноманітненню спецкурсів та факультативів з економіки в основній і старшій школі, налагодженню роботи в гімназії економічних клубів та гуртків;

- реалізація профорієнтаційної роботи під час викладання усіх дисциплін та під час проведення позакласних заходів;

- створення функціонального інформаційно-профорієнтаційного класу та консультпункту;

- оновлення системи самоврядування в ЗОШ;

- встановлення ефективної взаємодії школи і сім'ї у формуванні соціально активної та професійно зорієнтованої особистості;

- підвищення педагогічної культури батьків [5; 16].

На сьогодні в нашій країні, на жаль, дещо недооцінюються громадська зрілість, соціальна активність, уміння школярів самостійно організовувати своє життя, аргументовано і впевнено пояснювати ті чи інші рішення та вчинки.

Проте кожна хвилина, вкладена учнями в ефективну соціальну діяльність у навчальному закладі сьогодні – це реальний результат завтрашнього дня, бо ж завтра починається сьогодні.

Інноваційний шлях розвитку суспільства можна забезпечити, сформувавши покоління людей, які мислять і працюють по-новому. Звідси – значна увага до загального розвитку особистості, її комунікативних здібностей, засвоєння знань, самостійності у прийнятті рішень, критичності та культури мислення, формування інформаційних і соціальних навичок; адаптація системи освіти до норм, стандартів та основних положень європейського простору освіти; забезпечення соціального контексту освіти, що дасть можливість випускникам навчальних закладів формувати свою професійну кар'єру на принципах соціальної справедливості, відповідальності, загальнолюдських цінностей [11].

Як показує практика кожна особистість по-різному впливає на життєдіяльність учнівського колективу. Ступінь впливу школяра на соціальні процеси в учнівському колективі є соціальною активністю учня. Соціальну активність особистості ще можна визначити як якість її зв'язків зі шкільним колективом. Чим активнішою є особистість, тим більший вплив вона має на колектив. Пасивність же, навпаки, зменшує ступінь цього впливу. Від соціальної активності особистості залежить, як правило, і її соціальна мобільність. І воно дійсно так: соціально активна людина і більш мобільна. Причому соціальна активність може теж бути позитивною і негативною. Дії кожної людини можуть бути спрямовані на благо або на шкоду колективу.

Соціальна активність досить різноманітна за своїм змістом, спрямованістю, рівнем усвідомлення. С. Булавенко виділяє три основних критерії соціальної активності.

1. На які інтереси, потреби та цінності спрямована активність. Цей критерій дозволяє виявити широту цінностей особистості, рівень її інтересів. Саме за цим критерієм, перш за все, активність можна поділити на позитивну і негативну. Позитивно активна особистість живе заради інтересів колективу, а

не тільки для себе.

2. На якому рівні сприймаються особистістю інтереси, цінності та потреби. Сприйняття це відбувається на трьох рівнях: емоційному, рівні знань та рівні вольових спрямувань.

3. Характер реалізації цінностей, інтересів, потреб. Тут розкриваються особливості їх реалізації. Показниками рівня реалізації виступають характер, масштаби, результати та форми діяльності. Тут важливо, як реалізуються певні інтереси, потреби: формально чи творчо, якщо творчо, то який рівень цієї творчості, суперечливо чи логічно послідовно, однопланово чи багатопланово тощо [28].

За О.В. Безпалько [7], розвиток соціальної активності особистості відбувається в результаті засвоєння суспільних цінностей у процесі спілкування зі значимими іншими, імітації, освоєння соціальних ролей, гуманного ставлення до навколишнього світу. Ця діяльність спрямовується на забезпечення внутрішніх умов (установок, потреб, здібностей) для розвитку «самості» і створення сприятливих зовнішніх умов (середовища життєдіяльності, міжособистісних відносин, психологічного клімату тощо) [7].

Соціальна активність – енергійна, посилена діяльність, діяльний стан, діяльна участь у чомусь. Вона є однією з характеристик способу життєдіяльності суб'єкта (особистості, групи, спільноти), що відображає міру (рівень) спрямованості здібностей, знань, навичок, концентрації вольових, творчих зусиль на реалізацію невідкладних потреб, інтересів, мети, ідеалів завдяки освоєнню, збереженню чи перетворенню існуючих або створенню нових умов, життєво важливих зв'язків з природним і соціальним середовищем, формуванню особистих соціальних якостей. Вона здійснюється в індивідуальній, груповій, колективній, масовій формах і проявляється в різних сферах життєдіяльності людини: трудовій, політичній, культурно-дозвіллевій, професійній, побутовій тощо.

В останні роки у науковий обіг російськими психологами А.О. Реаном, Д. І. Фельдштейном був уведений термін «соціальна активність підлітка».

Психологічними детермінантами її розвитку вони визначають специфічні новоутворення підліткового віку: достатній рівень самосвідомості, прояви дорослості, виражені в емансипації, групування з однолітками, конформізм, прагненням до самоствердження та самореалізації. При цьому позанавчальна діяльність як форма активності підлітка, на думку А.О. Реана, є динамічним процесом «сходження до соціальної активності» шляхом участі у волонтерській роботі, соціальних програмах, проектах, ініціативах тощо [45].

Ступінь соціальної активності підлітків обумовлений певною мірою: мобільністю суб'єкта; розмаїттям сфер та способів його діяльності; усвідомленням суспільної значущості певної діяльності; використанням досвіду інших; креативним підходом до вирішення поставлених завдань [7].

У нашій роботі ми спиралися на узагальнені критерії сформованості соціальної активності підлітків, які визначає О.В. Безпалько:

- зміст і норми діяльності;
- спрямованість соціальної орієнтації підлітків;
- мотиви, кількісні та якісні показники суспільно-громадської діяльності підлітків;
- міру її інтенсивності;
- почуття відповідальності.

Для виховання соціальної активності необхідно щоб у кожного підлітка була присутня суб'єктна – внутрішня активність. Завдяки суб'єктної активності виявляються всі найважливіші соціальні якості особистості: індивідуальність, заповзятливість, ініціативність, конкурентоспроможність, що сприяє вихованню внутрішньої соціальної активності особистості.

Аналіз наукової літератури дозволив визначити соціальну активність підлітка і як прагнення і вміння діяти на користь інших, громади, суспільства. Це інтегрована особистісна якість, що характеризує міру інтенсивності, напруженості, темпу здійснення суспільно значимої діяльності. Соціальна активність підлітка відображає його потребу у саморозвитку, самозміні,

спрямована на самовизначення його у світі і прийняття світу в собі. Соціальна активність підлітка є складовою його соціального становлення, утвердження себе як члена певної спільноти, суспільства. Найважливішими компонентами соціальної активності підлітка ми вважаємо суспільно-громадську, комунікативну, екологічну, трудову, художньо-творчу та інші види діяльності [45; 61].

У процесі формування й розвитку соціальної активності підлітка можна виокремити такі напрями:

- залучення дітей до суспільно корисних справ;
- формування активної життєвої позиції особистості;
- виховання гуманної особистості, свідомого громадянина України;
- збереження та примноження природного довкілля, історико-культурної спадщини;
- захист прав та свобод дітей, створення умов для їх самореалізації [7].

Ми поділяємо думку О. Чугунової, О. Безпалько про етапність формування соціальної активності підлітків. Перший – етап соціальної проби, характеризується придбанням учнями соціальних знань, розуміння соціальної реальності у повсякденному житті. Другий етап – участь дитини в соціально значущих справах, організованих дорослими. Третій етап – ініціювання різних корисних справ, самостійна організація їх виконання, залучення ровесників до реалізації ініціатив.

Як зазначає О. Безпалько, на перших етапах певна роль належить дорослому. Його педагогічний вплив на соціальну активність підлітків можливий при відповідних очікуваннях дітей позиції дорослого як рівноправного члена колективу і здійснюється такими шляхами:

- ініціація привабливих цілей і змісту діяльності;
- наповнення життя соціально-значущим змістом;
- підтримка колективної самодіяльності;
- надихання прикладом особистої соціальної активності.

На основі аналізу наукової та методичної літератури, можна виокремити такі шляхи педагогічного впливу на розвиток і реалізацію соціальної активності підлітків.

Перший шлях полягає в ініціації дорослим привабливих цілей і змісту позанавчальної діяльності. Його значення випливає з позиції дорослого як організатора дитячої активності.

Другий шлях – наповнення життя школи соціально значущим змістом, оскільки саме це забезпечує можливості для постійного розвитку.

Наступний – підтримка колективної самостійності. Надихання прикладом особистої соціальної активності – представляється одним з найбільш значущих шляхів впливу на соціальну активність. Певною мірою цей шлях впливу позначався в науковій літературі при обґрунтуванні специфіки виховних потенціалів дитячих громадських об'єднань [31; 45 та ін.].

Реалізувати це можливо й завдяки ефективній діяльності органів учнівського самоврядування. Учнівське самоврядування – це педагогічна технологія, яка сприяє розвитку громадянських якостей дитини в системі демократичних взаємин виховного колективу на принципах самореалізації, самодіяльності, самоорганізації та самодостатності особистості. Отже, самоврядування – це частина педагогічного процесу, що розвивається, якою керують педагоги на основі соціальних, правових і етичних принципів. Самоврядування як спосіб організації життя учнівського колективу сприяє виробленню в учнів почуття господарів школи, вміння співпрацювати на принципах рівності, гласності, демократизму [39].

Метою учнівського самоврядування є виховання у школярів активної життєвої позиції, підготовка до дієвої участі в демократичному управлінні суспільством, залучення всіх учнів до планування, організації, контролю, підбиття підсумків навчання та суспільно корисної праці.

Передумовами для запровадження учнівського самоврядування науковці та практики вважають:

– зацікавленість учнів та педагогічного колективу;

- чіткий розподіл обов'язків щодо управління;
- розроблення оптимальної структури учнівського самоврядування;
- створення чіткої системи діяльності учнів.

Органи учнівського самоврядування виконують соціалізуючу, допоміжну організаційно-практичну, компенсаційну та інноваційну функції. Ефективність діяльності учнівського самоврядування значною мірою залежить від завдань, які ставлять перед собою педагоги. Це, зокрема:

- передавання учням організаційного досвіду;
- навчання їх організаторської майстерності;
- залучення школярів до управлінської діяльності та надання їм необхідної допомоги;
- приймання рішень лише після обговорення з учнями всіх проблем.

Значну роль у роботі учнівського самоврядування відіграє соціальний педагог. Він постійно має цікавитися завданнями органів учнівського самоврядування; спільно з учнями шукати шляхи виконання цих завдань; допомагати їм визначати мету діяльності, складати план, аналізувати роботу; не перебирати на себе всю відповідальність, а намагатися зробити так, щоб учні самі знаходили вихід із найскрутніших ситуацій; постійно навчати актив, готувати його до самостійної роботи. Доцільним з цього погляду є використання інноваційних форм роботи, зокрема таких методів, як «Мозковий штурм», «Незакінчені речення», «Криголами», «Перетворення», а також роботи в парах або групах, методів дискусій, рольових ігор, опитування, анкетування, дебатів, інтерв'ювання, асоціативного зв'язку, відтворення інформації, творчої роботи, методу проектів, малюнків, проведення «круглих столів» тощо [31; 39].

Участь школярів в учнівському самоврядуванні має дуже важливе значення для розвитку особистості, оскільки забезпечує:

- можливість формування активної життєвої позиції учнів;
- підготовку їх до розбудови громадянського суспільства;
- розвиток таких соціальних якостей, як толерантність, критичність та

конструктивність мислення;

- виховання поваги до власної та чужої праці, оптимізму, здатності до самоаналізу й самовиховання;

- отримання підлітками практичного досвіду, з яким вони зможуть вільно почувати себе в дорослому житті [54].

На основі проведеного аналізу стану учнівського самоврядування виявлено важливі закономірності. Так, встановлено, що соціальна активність учителя сприяє розвитку творчої особистості учнів. Формування соціальної активності учня та вчителя має багатоаспектний характер, що, в свою чергу, зумовлено особливостями оволодіння учнями та педагогами соціальним досвідом у процесі становлення їхньої соціальної активності. Учнівський колектив досягає вищих рівнів соціальної активності, якщо діяльність кожного підлітка характеризується громадянською спрямованістю. В.О. Сухомлинський з цього питання в праці «Методика виховання колективу» зазначає: «У практичній роботі ми домагаємось того, щоб завдяки багатству життя колективу кожний його член переживав найвищу людську радість – радість творення для людей, постійного нагромадження внутрішніх духовних багатств, радість усвідомлення, що тебе шанують і поважають люди» [63].

То ж вищесказаного зрозуміло, що важливим засобом реалізації соціальної активності в школі є учнівське самоврядування. Завдяки якому учнівська громада реалізує свої права, обов'язки та ініціативи через прийняття рішень, їх впровадження за допомогою власних ресурсів у життя, співпрацю з адміністрацією. Самоврядування дає можливість учням вирішувати питання і проблеми, що їх стосуються.

М. Приходько [53] визначає наступні принципи самоврядування:

- регулярна почергова змінюваність робочих органів самоврядування (суб'єкта управління);

- розширення реальних прав і повноважень органів самоврядування;

- доброзичлива вимогливість;

- конкретизація колективних творчих справ (КТС);
- диференціація та індивідуалізація (створення умов для повного прояву і розвитку здібностей кожного).

Сьогодні з'являється нова форма самоврядування – учнівський менеджмент. Визнання суті, ролі та місця учнівського менеджменту потребує постійної співпраці та узгодженості бачень усіх учасників процесу управління. Для цього необхідно виходити з того, що: діяльність органів учнівського менеджменту та самоврядування учнівських осередків має бути скерована на виконання основних функцій ЗОШ; учнівський менеджмент в навчальному закладі, керуючись загальними принципами, має свої особливості, залежні від традицій та методів управління, що притаманні цьому закладу; учнівський менеджмент потребує системного навчання активу школи і творення формалізованої нормативної бази в межах самого навчального закладу задля гармонійного «включення» учнівської активності в діяльність ЗОШ; між органами влади учнівського самоврядування та адміністрацією ЗОШ має відбуватися постійний діалог для узгодження діяльності на користь всієї шкільної громади [16].

Отже, формування соціально активної особистості в школі можливе за умов створення певної соціально-педагогічної програми, в основі якої лежить спеціально організована система позанавчальної та виховної роботи з учнями. Позанавчальна робота спирається на учнівське самоврядування як практичне втілення, процес та результат соціальної активності підлітка. Крім того, формування соціальної активності у позанавчальній роботі має орієнтуватися на розвиток комунікативних, організаторських та лідерських якостей підлітка; сприяти реалізації його особистісного та творчого потенціалу, самовдосконаленню та самореалізації в різних видах суспільно корисної діяльності; набуття досвіду волонтерської роботи та реалізацію власної ініціативи. Тому, наступний розділ роботи присвячений розробці та впровадженню у практику гімназії програми з формування соціальної активності підлітків.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ У ПОЗАНАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Дослідження вихідного рівня соціальної активності підлітків в умовах загальноосвітнього навчального закладу

Для дослідження рівня соціальної активності підлітків необхідно визначити критерії та показники такої активності. Соціальна активність особистості – системна соціальна якість, у якій виражається і реалізується рівень її соціальності, тобто глибина і повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення особистості в суб'єкт суспільних відносин. Найважливішими ознаками соціальної активності особистості є сильне, стійке, а не ситуативне прагнення впливати на соціальні процеси і реальна участь у суспільних справах, що диктується прагненням змінити, чи навпроти, зберегти, зміцнити існуючий соціальний порядок, його форми, сторони.

По своєму змісту, з орієнтованістю на визначені цінності, а також за рівнем їхнього осмислення, по характеру і рівню реалізації соціальна активність дуже різноманітна. Вважається, що аналіз її зв'язку із соціальністю дає можливість визначити типи соціальної активності. Виходячи з особливостей цього зв'язку, можна виділити три основних критерії соціальної активності: широту цінностей особистості; міру, глибину прийняття, засвоєння особистістю цінностей; особливості реалізації цінностей особистості [34].

Перший критерій дає можливість визначити широту, діапазон цінностей особистості, рівень соціальності в плані орієнтації на інтереси не тільки однієї соціальної групи, але і всього суспільства в цілому, людства. Соціальна активність може мати езопову спрямованість, замикаючи людину в просторі її особистої суб'єктивності; альтероцентричну, що підкоряє життя служінню

близьким; соціоцентричну, спрямовану на реалізацію суспільних потреб різного рівня.

При використанні такого критерію, як глибина засвоєння цінностей вихідним методологічним принципом є виділення трьох сторін особистості: раціональної, чуттєво-емоційної, вольової. Особистість може приймати цінності на рівні почуттів, настроїв, чи знань вольових устремлінь.

Як правило, на рівні емоцій особистість засвоює цінності поверхово, хоча й у яскравій емоційній формі. На рівні знань відбувається більш глибоке і конкретне засвоєння цінностей. На рівні вольових устремлінь формуються соціальні установки, тобто готовність до дії, до реалізації потреб, цінностей. Тільки в єдності всі ці рівні дають дійсно повне і глибоке прийняття цінностей. Яскравим вираженням органічного зв'язку знань, почуттів і волі, що забезпечує справжню соціальну активність, є переконання особистості, її соціальні установки [48].

Показниками рівня реалізації цінностей виступають характер і масштаби, результати, форми діяльності. При аналізі характеру особливо важливо з'ясувати, чи реалізуються інтереси, соціальні ролі чисто формально, чи стандартно творчо, який рівень творчості, новацій у методах, способах реалізації. Чи є реалізація внутрішньо несуперечливим процесом, коли реалізуються ціннісні орієнтації особистості, її соціальні установки, чи існує розрив між цінностями, ціннісними орієнтаціями особистості, її соціальними установками і діяльністю, коли на базі ситуаційних мотивів реалізуються інші цінності. Виявлення внутрішньої єдності процесу реалізації досягається в результаті зіставлення ціннісних орієнтацій, соціальних установок і діяльності особистості.

При вивченні масштабів необхідно виявити, чи бере особистість на себе в зв'язку з орієнтацією на визначені цілі, додаткові зобов'язання, більш вагомі спеціалізовані ролі чи лише сумлінно або ініціативно виконує раніше їй властиві.

При вивченні форм активності найважливіше виявити одноплановість чи

різноплановість проявів соціальної активності. Чи реалізуються визначені цінності, інтереси, цілі в одній чи різноманітних формах? Тісний зв'язок, взаємопроникнення форм соціальної активності є необхідною умовою її існування і розвитку. І, навпаки, активність буває неповноцінною, коли форми не доповнюють, а суперечать одна одній [34; 48; 67].

Отже, спираючись на напрацювання відомих науковців, зокрема С. Абрамової [1], виходячи із структури соціальної активності та вікових особливостей підлітків, визначили наступні критерії та показники оцінювання сформованості цієї якості.

Когнітивний критерій виявляє наявність соціальних знань (обізнаність у соціально значущих якостях особистості; знання соціальних норм і правил поведінки, уявлення про громаду як соціальне ціле), здатність до рефлексії та об'єктивної самооцінки. Здатність до рефлексії передбачає аналіз і оцінку результатів соціальної діяльності, власних дій і поведінки. Розвиток рефлексії спонукає підлітка до самовдосконалення, пошуку найефективніших шляхів досягнення мети соціальної діяльності. Самооцінювання дає підліткови змогу порівнювати себе з іншими людьми, активно засвоювати норми взаємин, регулювати своє поведіння і діяльність. Об'єктивність самооцінки старшого підлітка ґрунтується на розвитку самоаналізу і зумовлює концентрацію зусиль, спрямованих на формування моральних якостей, визначення напряму саморозвитку, його орієнтування на соціально корисну діяльність.

Мотиваційний критерій сформованості соціальної активності старшого підлітка виявляє наявність потреби в самореалізації, мотиву досягнення успіху в суспільно корисній діяльності, готовності діяти в інтересах громади і визначає ставлення особистості до процесу й результату соціальної діяльності.

Діяльнісний критерій сформованості соціальної активності підлітка виявляє його активність у соціально значущій діяльності, уміння взаємодіяти з людьми, різними за віком, професією, посадами тощо, ініціативність, відповідальність, вимогливість до себе у вирішенні проблем школи, місцевої громади [1].

Отже, когнітивний критерій передбачав:

1. Обізнаність у соціально значущих якостях особистості.
2. Знання соціальних норм і правил поведінки.
3. Здатність до рефлексії та об'єктивної самооцінки.

Мотиваційний:

1. Потреба в самореалізації у соціально значущій діяльності.
2. Досягнення успіху в суспільно корисній діяльності.
3. Готовність діяти в інтересах колективу, громади.

Діяльнісний:

1. Активність у різних видах громадської діяльності.
2. Уміння взаємодіяти з різними людьми.
3. Ініціативність, відповідальність, вимогливість до себе; у вирішенні проблем школи, місцевої громади.

В залежності від наявності та ступеня прояву у підлітка тих чи інших показників, його умовно було віднесено до одного з трьох рівнів: високого, середнього, низького.

Відповідно, високий рівень передбачав достатню обізнаність підлітка у соціально значущих якостях особистості; знання соціальних норм і правил поведінки; підлітки високого рівня уявляють громаду як єдине ціле; здатні до саморефлексії та об'єктивно оцінюють себе. Відчувають потребу у соціально значущій діяльності; мають успіхи у суспільно корисній діяльності; готові діяти в інтересах співтовариства. Приймають активну участь у різних видах громадської діяльності, вміють взаємодіяти з різними людьми; виявляють ініціативність, відповідальність, вимогливість до себе; у вирішенні проблем школи, місцевої громади.

Середній рівень передбачав певну обізнаність підлітка у соціально значущих якостях особистості; наявність певних знань соціальних норм і правил поведінки; підлітки середнього рівня не сприймають громаду як єдине ціле; не завжди здатні до саморефлексії та об'єктивної самооцінки. Зрідка відчувають потребу у соціально значущій діяльності; мають певні успіхи у

суспільно корисній діяльності; не готові безумовно діяти в інтересах співтовариства. Приймають участь у різних видах громадської діяльності, але не за власною ініціативою; не завжди вміють взаємодіяти з різними людьми; не виявляють достатньо відповідальності, вимогливості до себе; у вирішенні проблем школи, місцевої громади.

Низький рівень передбачає недостатню підлітка у соціально значущих якостях особистості; відсутність або ігнорування знань соціальних норм і правил поведінки; підлітки низького рівня не сприймають громаду як єдине ціле; не завжди здатні до саморефлексії та/або об'єктивної самооцінки. Не відчують потребу у соціально значущій діяльності; готові діяти в інтересах співтовариства лише ситуативно. Не приймають належної участі у різних видах громадської діяльності, майже не виявляють ініціативність, відповідальність, вимогливість до себе; у вирішенні проблем школи, місцевої громади.

Отже, означені критерії та їх показники дозволили провести констатувальний експеримент, у ході якого було визначено вихідний рівень соціальної активності підлітків гімназії.

Базою нашого дослідження було обрано Запорізьку гімназію №28.

У дослідженні взяли участь учні двох дев'ятих класів, один з яких став контрольною, а інший – експериментальною групою. У контрольному класі – 21 підліток, у експериментальному – 22. Констатувальне дослідження проводилось у жовтні 2015 року.

Для дослідження було використано спостереження, опитування (бесіда, анкетування), метод експертних оцінок (за участю класного керівника, психолога).

Отже, дослідження за когнітивним критерієм передбачало пілотне опитування та анкетування підлітків. Під час опитування підліткам ставилися запитання, що стосувались їх обізнаності у соціально значущих якостях особистості, типу: «Які якості, на Вашу думку, повинна мати ідеальна особистість майбутнього громадянина України?». На думку науковців найважливішими є 15 першочергових якостей особистості (список якостей

подаємо в порядку зменшення балів): добре здоров'я; розум; порядність; професіоналізм; ввічливість; гуманність; сила волі; працездатність; вихованість; працьовитість; почуття обов'язку; відповідальність; доброта; активність; ерудійність [1]. Залежно від відповідей підлітків було умовно віднесено до певного рівня.

Наступні запитання стосувались знань соціальних норм і правил поведінки. З огляду на відповіді, підлітків також було умовно віднесено до одного з трьох рівнів. Для визначення здатності до об'єктивної самооцінки використовувався метод експертних оцінок та тест самооцінки (дод. А). Результати опитування, тестування співставлялися в результатами експертного оцінювання, на основі чого також підлітків також було розподілено на рівні.

Результати дослідження за когнітивним критерієм в експериментальній та контрольній групах представлено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Результати за когнітивним критерієм, у %

Рівні/показники	Соц. знач. якості		Знання соц. норм		Самооцінка		Експертне оцінювання		Середнє за критерієм	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	9,52	9,09	14,29	18,18	19,05	18,18	23,81	22,73	16,67	17,05
Середній	52,38	54,31	52,38	50,00	52,38	54,55	38,10	40,91	48,81	49,94
Низький	38,10	36,36	33,33	31,82	28,57	27,27	38,10	36,36	34,53	32,95

Отже, за когнітивним критерієм виявлено високий рівень соціальної активності у 16,67% підлітків контрольної групи та у 17,05% підлітків експериментальної групи; середній рівень у 48,81% контрольної та 49,94% експериментальної групи; низький рівень – у 34,53% підлітків контрольної та 32,95% експериментальної групи. Суттєвої різниці між результатами обох груп не виявлено.

Дослідження за другим критерієм (мотиваційним) передбачало

визначення потреби підлітків у самореалізації у соціально значущій діяльності, у досягненні успіху в суспільно корисній діяльності та готовності діяти в інтересах колективу, громади.

Означені показники оцінювались за допомогою спостереження, опитування та експертних оцінок. Дані всіх трьох методів співставлялися та дозволяли віднести підлітка до одного з рівнів. Результати дослідження за другим критерієм представлено у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Результати за мотиваційним критерієм, у %

Рівні/показники	Потр. у самореаліз.		Досягн. усп. у СКД		Готов. діяти в інтересах співтовар.		Експертне оцінювання		Середнє за критерієм	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	4,76	4,55	14,29	13,64	14,29	13,64	9,52	13,64	10,72	11,37
Середній	52,38	54,31	57,14	54,55	57,14	59,09	47,62	45,45	53,57	53,35
Низький	42,86	40,91	28,57	31,82	28,57	27,27	42,86	40,91	35,72	35,23

Таким чином, за мотиваційним критерієм високий рівень виявлено у 10,72% підлітків контрольної групи та у 11,37% підлітків експериментальної. Середній рівень притаманний 53,57% підлітків контрольної та 53,35% експериментальної групи. Низький рівень – у 35,72% контрольної та у 35,23% експериментальної групи. Як бачимо з таблиці, дані обох груп також суттєво не відрізняються.

Дослідження за третім критерієм (діяльнісним) передбачало оцінювання активності підлітків у різних видах громадської діяльності, їх уміння взаємодіяти з різними людьми, прояв ініціативи, відповідальності, вимогливості до себе та у вирішенні проблем школи, місцевої громади.

Означені показники оцінювались у такий же спосіб, як і попередні – опитування, спостереження та порівняння результатів з експертними оцінками.

Результати представлено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Результати за діяльнісним критерієм

Рівні/показники	Актив. у громад. діяльн.		Уміння взаємодіяти		Ініціат., відповід., вимогл.		Експертне оцінювання		Середнє за критерієм	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	4,76	4,55	19,05	18,18	9,52	9,09	9,52	9,09	10,71	10,23
Середній	23,81	22,73	57,14	54,55	42,86	40,91	47,62	45,45	42,86	40,91
Низький	71,43	72,73	23,81	27,27	47,62	50,00	42,86	45,46	46,43	48,87

Як бачимо з таблиці 2.3. середні результати обох груп за діяльнісним критерієм також суттєво не відрізняються та складають: високий рівень у 10,71% контрольної групи та у 10,23% експериментальної; середній рівень – у 42,86% контрольної групи та у 40,91% експериментальної групи; низький рівень притаманний 46,43% підлітків контрольної групи та 48,87% експериментальної.

Узагальнюючи дані за всіма критеріями дістали такі результати (табл. 2.4.).

Таблиця 2.4.

Результати констатувального експерименту, у %

Рівні/показники	Когнит. критерій		Емоційн. критерій		Діяльн. критерій		Середнє по КЕ	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	16,67	17,05	10,72	11,37	10,71	10,23	12,70	12,88
Середній	48,81	49,94	53,57	53,35	42,86	40,91	48,41	48,07
Низький	34,53	32,95	35,72	35,23	46,43	48,87	38,89	39,02

Отже, за результатами констатувального експерименту вихідні рівні

підлітків обох груп приблизно однакові та складають: високий рівень – 12,7% контрольна група та 12,88% – експериментальна; середній рівень – 48,41% контрольна група та 48,07% експериментальна; низький рівень – 38,89% контрольна група та 39,02% – експериментальна група.

Отримані дані та результати теоретичного дослідження проблеми підтверджують необхідність цілеспрямованої роботи з формування соціальної активності підлітків, тобто, у нашому випадку, розробки та впровадження спеціальної соціально-педагогічної програми, спрямованої на підвищення рівнів соціальної активності підлітків гімназії. Тому, наступний підрозділ присвячений саме цьому питанню.

2.2. Розробка та впровадження програми формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності

На нашу думку, впровадження соціально-педагогічної програми з формування соціальної активності має підвищити рівень такої активності та сприяти більш успішній соціалізації підлітків. Тому, розробка програми не обмежувалася специфічними засобами формування соціальної активності, а включала й соціалізуючі заходи.

Програмою передбачено наступні етапи:

1. Діагностичний, який передбачав отримання вихідних даних щодо сформованості рівнів соціальної активності підлітків гімназії.

2. Етап постановки цілей і завдань програми, з урахуванням попереднього теоретичного дослідження та результатів констатувального експерименту.

3. Етап реалізації відбувався протягом 2015-2016 навального року і включав низку заходів, формувального та розвиваючого характеру.

4. Контрольний етап – заключне дослідження рівнів сформованості соціальної активності підлітків після проведення формувального експерименту з метою перевірки ефективності програми.

Загальний термін реалізації програми – 8 місяців (з жовтня 2015 р. по травень 2016 р.).

Мета програми – підвищення рівня соціальної активності підлітків в умовах гімназії у позанавчальній діяльності.

Завдання програми:

- формування в особистості культури життєдіяльності, яка дає змогу продуктивно будувати своє повсякденне життя;
- формування соціальної активності підлітків у різних сферах соціального життя;
- формування навичок соціальної взаємодії, здатності до розв'язання життєвих проблем;
- сприяння засвоєнню учнями основних норм суспільного життя, розкриттю творчих можливостей, самоорганізації й саморозвитку через організацію соціальної практики.

Цільова група програми – підлітки, учні 9-го класу Запорізької гімназії №28.

Перші два етапи програми було описано у попередньому підрозділі. Власне реалізація основних заходів програми відбувалася з жовтня 2015 року до травня 2016 року. Основні заходи представлено у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

Заплановані заходи

№	Назва заходу	Термін проведення	Учасники
1	2	3	4
1	Робота учнівського самоврядування	протягом року	соціальний педагог, класний керівник, учні
2	Тренінгові заняття, спрямовані на розвиток соціальної активності	один раз на місяць	соціальний педагог, учні
3	Організація та проведення загальношкільної акції екологічної спрямованості «Я відповідаю за життя!»	жовтень 2015	соціальний педагог, учні

Продовження таблиці 2.5

1	2	3	4
4	Створення ініціативної групи «Книголюб»	листопад 2015	соціальний педагог, бібліотекар, учні
5	Година спілкування «Рубежі, намічені тобою»	грудень 2015	соціальний педагог, класний керівник, учні
6	Батьківські збори «Дисципліна і самоконтроль учня як підготовка до самостійності»	грудень 2015	класний керівник, соціальний педагог, батьки
7	Створення ініціативної групи «Чуйне серце»	грудень 2015	соціальний педагог, учні
8	Залучення учнів до участі у предметних олімпіадах	відповідно до термінів	класний керівник, учні
9	Диспут «У чому культура самопізнання і самовиховання?»	січень 2016	соціальний педагог, учні
10	Індивідуальний психолого-педагогічний супровід учнів групи ризику	протягом року	соціальний педагог, класний керівник
11	Залучення учнів до соціальної практики «Краєзнавство»	лютий-квітень 2016	соціальний педагог, вчитель історії, учні
12	Батьківські збори «Роль батьків у становленні громадянської позиції дітей»	березень 2016	класний керівник, соціальний педагог
13	Створення ініціативної групи «Ми – наставники!»	березень 2016	соціальний педагог, учні
14	Звітування учнів про виконання своїх громадських доручень у рамках учнівського самоврядування, ініціативних груп	травень 2016	соціальний педагог, класний керівник, учні
15	Підведення підсумків, повторне діагностування	травень 2016	соціальний педагог, класний керівник, учні

Зупинимося детальніше на заходах програми.

Робота учнівського самоврядування. Одним із основних завдань органів управління системою загальної середньої освіти (ст.36 Закону України «Про загальну середню освіту») є сприяння розвитку самоврядування у

загальноосвітніх навчальних закладах. Актуальність учнівського самоврядування зумовлена необхідністю виховання особистості, яка володіє не тільки певною сумою знань, умінь та навичок, але й має здатність активно включатися у демократичні процеси, що відбуваються в нашій країні. Елементи свідомої активної участі в суспільному житті держави моделюються в загальноосвітньому навчальному закладі засобами учнівського самоврядування, яке має діяти на основі демократичних цінностей [16].

Учнівське самоврядування доцільно розглядати як форму творчої співдружності вчителів і учнів, як спосіб вияву організаторських і виконавських здібностей та можливостей школярів у різних видах діяльності, спілкування та відносин, як засіб вироблення управлінських навичок і вмінь. Організація учнівського самоврядування в загальноосвітньому навчальному закладі є важливою умовою оптимізації управління шкільним життям на основі якнайширшого залучення учнів до цього процесу.

Самоврядування у шкільному (класному) колективі – це самостійні чи спільні з дорослими членами шкільного співтовариства (батьками, педагогами) дії дітей з планування, організації та аналізу життєдіяльності у школі (класі), спрямовані на створення сприятливих умов для спілкування і розвитку учнівського загалу, вирішення інших соціально важливих педагогічних завдань [62].

Провідною функцією шкільного колективу має бути створення умов для особистісного зростання його членів. Участь школярів у роботі органів учнівського самоврядування допомагає сформувати такі якості як самостійність, активність, відповідальність, ініціативність, дисциплінованість, організованість.

Як зазначає Л. Алексєєва [3], без самоврядування неможливо налагодити дисципліну та порядок у школі, створити належні умови для професійного та особистісно-громадянського самовизначення учнів. Самоврядування дозволяє дитині розширити простір для виявлення своєї активності. Воно не повинно обмежуватись стінами шкільної будови. Виконання постійного чи тимчасового

доручення може відбуватися там, де є можливим та педагогічно доцільним виявлення і розвиток соціально цінних прагнень дітей.

З метою досягнення зазначених вище цільових орієнтацій дотримувались науково обґрунтованих правил та вимог до організації учнівського самоврядування. Визначають такі принципи організації та функціонування учнівського самоврядування [42]:

- змістовне та діяльне наповнення роботи органів учнівського самоврядування;
- соціальна значимість діяльності органів учнівського самоврядування;
- відповідність змістовного та організаційно-структурного компонентів самоврядування рівню розвитку учнівського колективу;
- взаємозв'язок функцій, повноважень, реальних прав, можливостей органів учнівського самоврядування;
- добровільність та виборність органів учнівського самоврядування;
- ініціатива, самодіяльність та творчість дітей;
- гласність та актуальність прийнятих рішень, колегіальність їх розробки;
- поєднання діяльності постійних і виборних органів учнівського самоврядування, послідовність і систематичність їх роботи;
- обов'язкове представництво класних колективів в органах шкільного самоврядування;
- взаємодія всіх органів учнівського та шкільного самоврядування;
- співробітництво дітей та дорослих (педагогів та батьків) у процесі підготовки, прийняття та виконання рішень.
- змістовне та діяльне наповнення роботи органів учнівського самоврядування;
- соціальна значимість діяльності органів учнівського самоврядування;
- відповідність змістовного та організаційно-структурного компонентів самоврядування рівню розвитку учнівського колективу;

- взаємозв'язок функцій, повноважень, реальних прав, можливостей органів учнівського самоврядування;
- добровільність та виборність органів учнівського самоврядування;
- ініціатива, самодіяльність та творчість дітей;
- гласність та актуальність прийнятих рішень, колегіальність їх розробки;
- поєднання діяльності постійних і виборних органів учнівського самоврядування, послідовність і систематичність їх роботи;
- обов'язкове представництво класних колективів в органах шкільного самоврядування;
- взаємодія всіх органів учнівського та шкільного самоврядування;
- співробітництво дітей та дорослих (педагогів та батьків) у процесі підготовки, прийняття та виконання рішень.

У нашому дослідженні ми намагалися постійно вдосконалювати організаційну культуру учнів, сприяли розширенню ролі учнівського самоврядування в житті школи, набуття представниками активу досвіду здійснення організаторської роботи.

Ми використовували такі шляхи підвищення активності та ролі учнівського самоврядування:

- надання учням більшої самостійності в організації колективної творчої діяльності;
- активне залучення учнів до всіх сфер життя шкільного колективу;
- поєднання самодіяльності учнів з наданням допомоги дорослими;
- збагачення життєвих цілей і внутрішнього духовного світу кожного члена шкільного колективу шляхом виявлення та реалізації привабливих соціально-колективних ініціатив;
- надання учням реальних прав та обов'язків;
- виявлення справжніх лідерів, залучення їх до активної громадської діяльності. Дотримання принципу: жодного підлеглого – всі організатори та

відповідальні виконавці;

- кваліфікована, тактовна педагогічна допомога представникам учнівського активу;

- розширення меж гласності учнівського самоврядування, відкритий характер роботи всіх органів учнівського самоврядування;

Підліткам потрібно доручати серйозні справи, адже громадська інфантильність призводить до інтелектуальної обмеженості. Тому головним завданням учнівського самоврядування є виховання взаємин, які дозволяють особистості вже в підлітковому віці безпосередньо спілкуватися з суспільством, відчувати себе активним учасником громадського життя.

В межах нашої програми, яка була орієнтована, в першу чергу, на окремий клас, ми сприяли просуванню кандидатів до активу учнівського самоврядування саме з експериментального класу, але шляхом організації більшої підтримки, складання чіткої програми дій тощо.

Тренінгові заняття, спрямовані на розвиток соціальної активності. Такі заняття проводились у межах класної години, але, за згодою адміністрації школи та самих дітей час проведення був збільшений до двох годин.

Взагалі, людина засвоює інформацію краще, якщо навчання проходить інтерактивно, тобто коли вона має можливість одночасно з одержанням інформації обговорювати незрозумілі моменти, задавати запитання, відразу закріплювати отримані знання, формувати навички поведінки [16].

Використання активних методів навчання є вкрай важливим, тому що вони мають великий вплив на учіння, засвоєння знань та вироблення особистісних якостей. Так, дослідження свідчать, що діти віддають перевагу активним методам навчання. Інші вказують на те, що з точки зору оцінки активних методів навчання та традиційних лекцій показники засвоєння знань є співвимірними, а от показники опанування новими навичками значно перевищують ті, що їх було досягнуто після курсу звичайних лекцій. Досліджено також, що значна кількість дітей із різними індивідуальними

навчальними стилями засвоює знання ефективніше, коли використовуються активні методи навчання. Іншими словами, для педагогічних працівників має бути важливим не лише те, як багато знають учні, а ще й те, як багато вони дізналися, навчаючись, та як вони будуть використовувати здобуті знання.

Активне навчання – це таке навчання, яке дозволяє залучати дітей до участі у виробленні пізнавальної інформації та пробуджують особисту відповідальність за те, що вони роблять. Методи активного навчання втілюються за допомогою низки більш конкретизованих прийомів роботи викладача – ігрових вправ, практичних завдань, рольових та ділових ігор, обговорення проблеми в групах та парах тощо.

Термін «тренінг» походить від англійського – навчати, тренувати. Тренінг – це запланований процес, призначений надати або поновити знання та навички і перевірити ставлення до проблеми, ідеї, поведінку з метою їхньої зміни чи оновлення [47]. Простіше кажучи, тренінг – це: ефективна форма роботи для засвоєння знань; інструмент для формування умінь і навичок; спілкування в довірчій атмосфері і неформальній обстановці; пізнання себе і світу.

Специфічними рисами тренінгу є:

- дотримання певних принципів групової роботи;
- наявність більш-менш постійної групи;
- певна просторова організація (частіше за все – робота у зручному ізолюваному приміщенні, де учасники переважну частину часу сидять у колі);
- використання активних та інтерактивних методів роботи;
- об'єктивація суб'єктивних почуттів, емоцій, думок, знань учасників групи стосовно подій, які відбуваються в групі, вербалізована рефлексія.

Тренінговий процес реалізується в межах основних, тісно пов'язаних між собою компонентів. Метою просвітницького тренінгу є підвищення рівня інформованості щодо проблеми; зміна ставлення до проблеми; формування позитивної мотивації; вироблення та розвиток навичок адаптивної поведінки. Учасники – визначається цільова група, на яку спрямований тренінг. Саме від складу цільової групи і залежить зміст тренінгу, відповідно до якого

підбираються й методи тренінгу. Зміст тренінгу визначається із заявленої мети цільової групи. Методи – у контексті цієї справи метод навчання – це обмежений рамковими умовами спосіб реалізації мети тренінгу через роботу суб'єктів освітньої діяльності (учасників і педагога-тренера). При організації, проведенні тренінгу важливе значення мають різні деталі, що не належать до визначених елементів шестикутника, однак можуть серйозно вплинути на ефективність навчання, наприклад: стан приміщення, у якому проводиться тренінг, забезпеченість усіма необхідними матеріалами для проведення тренінгу, час початку тренінгу, його тривалість тощо [27].

У межах нашої програми було проведено вісім тренінгових занять, спрямованих на розвиток соціальної активності (дод. Б).

Наступний захід програми – організація та проведення загальношкільної акції екологічної спрямованості «Мені не однаково!». Під час означеної акції учні експериментального класу, які були ініціаторами та організаторами цієї акції, прибирали територію школи та навколишнього мікрорайону та розвішували годівнички, виготовлені власноруч. Підготовка до цієї акції передбачала залучення учнів початкової школи та їх батьків до виготовлення годівничок. Особливо важливим було те, що учні експериментальної групи відвідували батьківські збори початкової школи та запрошували батьків молодших школярів до участі у акції.

Створення ініціативної групи «Книголюб» було ініціативою двох учнів класу, який був експериментальною групою. В рамках цього заходу учні пропагували серед школярів читання як альтернативний комп'ютеру засіб проведення вільного часу. Разом з бібліотекарем учасники ініціативної групи додатково оформили читацьку залу, впровадили збори волонтерської групи у бібліотеці. Запропонували чергування у бібліотеці серед учнів середніх та старших класів. Впровадили «Чаювання у світі книжок» - чергові учні пропонували чай відвідувачам бібліотеки.

Цікаво, що такий захід дійсно збільшив кількість відвідувачів шкільної бібліотеки та привернув увагу інших класів до проблеми читання серед дітей.

Наступний захід – година спілкування «Рубежі, намічені тобою». У рамках цього заходу учням пропонувалося тренінгове заняття, основною вправою якого було створення презентацій власного майбутнього. Учні мали можливість намалювати схему або образ майбутнього, зобразити власні цілі та шляхи їх досягнення. Після кожної презентації відбувалося обговорення, під час якого цілі коректувалися, чіткіше уявлялись шляхи їх досягнення. Особливу увагу біло приділено важливості точного формулювання цілей, їх реалістичності. Результатом заняття стала візуалізація життєвих планів; спостерігався активний інтерес підлітків до процесу.

Батьківські збори «Дисципліна і самоконтроль учня як підготовка до самостійності». Під час даного заходу для батьків була прочитана лекція з елементами тренінгу. Життя вимагає від людини високої дисципліни і виконавської чіткості. У їх формуванні значна роль належить навчально-виховному процесу школи, зокрема шкільній дисципліні.

Шкільна дисципліна – дотримання учнями правил поведінки в школі та за її межами, чітке й організоване виконання ними своїх обов'язків, підкорення громадському обов'язку. Показниками високого рівня дисципліни є розуміння учнями необхідності дотримання її в школі, громадських місцях, в особистій поведінці; готовність і потреба у виконанні загальноприйнятих норм і правил дисципліни праці, навчання, проведення вільного часу; самоконтроль у поведінці; боротьба з порушниками дисципліни в школі та за її межами [40].

Свідома дисципліна виявляється в усвідомленому виконанні суспільних принципів і норм поведінки, ґрунтується вона на сформованості в учнів таких рис:

а) дисциплінованість – прагнення й уміння особистості керувати своєю поведінкою відповідно до суспільних норм і правил;

б) обов'язковість – усвідомлення особистістю необхідності дотримання суспільних і моральних норм, підпорядкування своєї поведінки їх вимогам;

в) відповідальність – якість особистості, що характеризується прагненням і вмінням оцінювати свою поведінку з погляду її доцільності або шкоди для

суспільства, порівнювати свої вчинки з панівними в суспільстві вимогами, нормами, законами, керуватися інтересами соціального прогресу [50].

Шкільна дисципліна є умовою нормальної навчально-виховної діяльності школи. За її відсутності не можна провести на належному рівні ні уроку, ні виховного заходу, ні будь-якої іншої справи. Вона є і засобом виховання школярів, сприяє підвищенню виховної ефективності діяльності учнів, обмеженню, гальмуванню їх нерозважливих дій та вчинків.

Під час проведення зборів вищеозначена інформація була донесена до батьків у вигляді, як лекційного матеріалу, так і опрацювання окремих питань у малих групах.

Створення ініціативної групи «Чуйне серце» передбачало розвиток волонтерської роботи у класі. Троє підлітків з експериментальної групи особливо зацікавились даним питанням та впродовж року, за допомогою педагогів, організували певні справи: наприклад, допомагали дітям з обмеженими можливостями у проведенні святкових заходів (зокрема, новорічні святкування); організували у школі збір необхідних речей та їжі для воїнів учасників АТО.

Для підлітків головною причиною участі у волонтерській діяльності є можливість самоутвердитися в очах однолітків, батьків, вчителів, бажання знайти нових друзів, можливість спілкування з однолітками, можливість набути нових навичок і знань та проведення власного дозвілля. Питання надання конкретної соціальної допомоги, як правило, для них не є визначальним.

Професійна кваліфікація волонтерів-підлітків звичайно досить низька, проте вони володіють іншими якостями та здібностями, тому ця категорія волонтерів є незамінною у практичній діяльності [52]: підлітки абсолютно мобільні, тому роботу, пов'язану з поїздками, виходами на вулиці, провідуваннями, скажімо, дітей-інвалідів вдома, проведенням ігор на вулицях, виконують дуже добре; у підлітків немає комунікаційних проблем з дітьми і підлітками – об'єктами соціальної роботи, на яких спрямована значна частина програм, що реалізуються. Це дозволяє через волонтерів мати будь-яку

інформацію для широкого кола дітей та молоді, а також для груп ризику.

При організації роботи підлітків-волонтерів слід мати на увазі, що значна їх частина не затримається у волонтерському загоні: підлітки перебувають у пошуку, пробують себе в різних ролях. Волонтерство, звичайно, є одним із можливих варіантів соціального самоутвердження, але не єдиним. Тому хтось із підлітків залишиться надовго, а для когось це буде одним із апробованих та залишених варіантів. Проте частка тих, хто «затримається», залежить від того, наскільки серйозно дорослі підходять до використання діяльності волонтерів-підлітків.

Для волонтерів-підлітків дуже важливими є увага до роботи, яку вони виконують, рівні права у стосунках із старшими, оцінка не лише з боку дорослих (соціальних працівників, батьків тих дітей, з якими вони працюють, вчителів), але й однолітків. Саме визнання їхньої роботи в очах однолітків стає визначальним у вирішенні питання продовжувати волонтерську роботу чи ні.

Наступною важливою формою роботи був індивідуальний психолого-педагогічний супровід учнів групи ризику. У даному класі троє дітей знаходились на внутрішньому обліку школи як ті, що потребують особливої уваги. Звичайно, з цими підлітками проводилася робота педколективом школи. У рамках нашої програми передбачалося лише підсилення уваги до цих дітей та проведення декількох індивідуальних зустрічей. Означені зустрічі передбачали вільну бесіду та обговорення питань типу: ким ти хочеш стати після закінчення школи?; які навчальні предмети ти любиш більше за інші?; Що читаєш?; твої товариші. Що ти про них думаєш?; твоя суспільна робота і її результати; твоє улюблене заняття в школі і вдома; що ти вважаєш найцікавішим і важливішим в житті?; як ти ставишся до своїх батьків і чому? і т. ін.

Ще одним заходом було залучення учнів до соціальної практики «Краєзнавство». Краєзнавство належить до нового типу міждисциплінарного знання, що складається у сучасній науці, і включає в себе географічні, історичні, економічні, демографічні, біографічні, фольклорні, літературознавчі, соціологічні, екологічні, музеєзнавчі, бібліографічні аспекти. Об'єднуючим

компонентом є те, що вся ця інформація стосується однієї місцевості. Взаємодія у краєзнавчій роботі різноманітних видів людського знання і діяльності сприяє поступовому формуванню науково – теоретичного ядра краєзнавства у тісному зв'язку із загальнокультурною просвітницькою роботою. До напрямків такої роботи можна віднести збереження матеріальних пам'яток, збір аудіо – та відео – спогадів, складання родоводів тощо.

У рамках цього проекту підлітки проводили різного роду дослідження рідної місцевості. Результатом стало шість презентацій підлітків, які стосувались історії рідного краю, особливостям флори та фауни нашого регіону, особливості архітектури району міста та біографії відомих людей, діяльність яких пов'язана з історією рідного міста.

Наступний захід – створення ініціативної групи «Ми – наставники!» – передбачало роботу підлітків з учнями початкової школи. У рамках цього заходу підлітки знайомились з молодшими школярами, спілкувались та проводили з ними різні невеликі вистави, святкування тощо. Наприклад, вітали з Днем захисника вітчизни, Святого Миколая, 8 Березня. Крім цього, разом з педагогами готували сценарії для дитячих вистав, розробляли цікаві ігри, тощо.

Останнім заходом було загальне звітування учнів про виконання своїх громадських доручень у рамках учнівського самоврядування, ініціативних груп. Після цього відбулося підведення підсумків та повторне діагностування рівнів соціальної активності підлітків.

2.3. Дослідження ефективності проведеної роботи

У контрольному дослідженні знову взяли участь учні двох дев'ятих класів, один з яких був контрольною, а інший – експериментальною групою. Як вже зазначалося, у контрольному класі – 21 підліток, у експериментальному – 22. Дослідження проводилось у травні 2016 року.

Для дослідження було використано такі ж методи, що і на

констатувальному етапі – спостереження, опитування (бесіда, анкетування), метод експертних оцінок (за участю класного керівника, соціального педагога, психолога).

Отже, дослідження за когнітивним критерієм передбачало повторне опитування підлітків. Під час опитування підліткам ставилися запитання, що стосувались їх обізнаності у соціально значущих якостях особистості, типу: «Які якості, на Вашу думку, повинна мати ідеальна особистість майбутнього громадянина України?». Результати опитування, тестування співставлялися в результатами експертного оцінювання, на основі чого також підлітків було розподілено на рівні.

Результати дослідження за когнітивним критерієм в експериментальній та контрольній групах представлено у таблиці 2.6.

Отже, за когнітивним критерієм на контрольному етапі виявлено високий рівень соціальної активності у 16,67% підлітків контрольної групи (без змін) та 18,18% підлітків експериментальної групи, що на 1,13% більше ніж на попередньому етапі; середній рівень у 50% контрольної (без суттєвих змін) та

Таблиця 2.6.

Результати за когнітивним критерієм, у %

Рівні/показники групи	Соц. знач. якості		Знання соц. норм		Самооцінка		Експертне оцінювання		Середнє за критерієм	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	9,52	13,64	14,29	18,18	19,05	18,18	23,81	22,73	16,67	18,18
Середній	57,14	59,09	52,38	54,55	52,38	54,55	38,10	45,45	50,00	53,41
Низький	33,33	27,27	33,33	27,27	28,57	27,27	38,10	36,36	33,33	28,41

53,41% експериментальної групи, що на 3,47% більше ніж на констатувальному етапі; низький рівень – у 33,33% підлітків контрольної та 28,41% експериментальної групи, що на 4,5% нижче ніж на попередньому етапі. Звичайно різниця здається не дуже значною, але певні позитивні зміни

спостерігаються. Особливо це стосується зменшення у експериментальній групі низького рівня соціальної активності.

Дослідження за другим критерієм (мотиваційним) передбачало визначення потреби підлітків у самореалізації у соціально значущій діяльності, у досягненні успіху в суспільно корисній діяльності та готовності діяти в інтересах колективу, громади.

Означені показники оцінювались за допомогою спостереження, опитування та експертних оцінок. Дані всіх трьох методів співставлялися та дозволяли віднести підлітка до одного з рівнів. Результати дослідження за другим критерієм представлено у таблиці 2.7.

Таблиця 2.7.

Результати за мотиваційним критерієм, у %

Рівні/показники	Потр. у самореаліз.		Досягн. усп. у СКД		Готов. діяти в інтересах співтовар.		Експертне оцінювання		Середнє за критерієм	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	4,76	18,18	14,29	18,18	14,29	18,18	9,52	13,64	10,72	17,05
Середній	52,38	54,55	57,14	54,55	57,14	59,09	47,62	45,45	53,57	53,41
Низький	42,86	27,27	28,57	27,27	28,57	22,73	42,86	40,91	35,71	29,54

Таким чином, за мотиваційним критерієм високий рівень виявлено у 10,72% підлітків контрольної групи (без змін) та у 17,05% підлітків експериментальної, що на 5,68% більше ніж на констатувальному етапі. Середній рівень притаманний 53,57% підлітків контрольної та 53,41% експериментальної групи (не змінилось). Низький рівень – у 35,71% контрольної та у 29,54% експериментальної групи, що на 5,69% краще ніж на попередньому етапі. Як бачимо з таблиці, дані обох груп вже мають певні відмінності.

Дослідження за третім критерієм (діяльнісним) передбачало оцінювання

активності підлітків у різних видах громадської діяльності, їх уміння взаємодіяти з різними людьми, прояв ініціативи, відповідальності, вимогливості до себе та у вирішенні проблем школи, місцевої громади.

Означені показники оцінювались у такий же спосіб, як і попередні – опитування, спостереження та порівняння результатів з експертними оцінками. Результати представлено у таблиці 2.8.

Таблиця 2.8.

Результати за діяльнісним критерієм

Рівні/ показ- ники	Актив. у громад. діяльн.		Уміння взаємодіяти		Ініціат., відповід., вимогл.		Експертне оцінювання		Середнє за критерієм	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	9,52	13,64	19,05	18,18	9,52	13,64	9,52	13,64	11,91	14,78
Середній	23,81	27,27	57,14	59,09	42,86	45,45	47,62	45,45	42,85	44,32
Низький	66,67	59,09	23,81	22,73	47,62	40,91	42,86	40,91	45,24	40,91

Як бачимо з таблиці 2.8. середні результати обох груп за діяльнісним критерієм також відрізняються та складають: високий рівень у 11,91% контрольної групи (незначне покращення) та у 14,78% експериментальної, що на 4,55% краще ніж на констатувальному етапі; середній рівень – у 42,85% контрольної групи (без змін) та у 44,32% експериментальної групи, що на 3,41% більше ніж на попередньому етапі; низький рівень притаманний 45,24% підлітків контрольної групи (незначне покращення) та 40,91% експериментальної групи, що майже на 8% нижче ніж на констатувальному етапі.

Узагальнюючи дані за всіма критеріями дістали такі результати контрольного експерименту (табл. 2.9.).

Отже, за результатами контрольного експерименту нові рівні підлітків обох груп мають певні відмінності та складають: високий рівень – 13,1%

контрольна група, що на 1% краще ніж на констатувальному етапі та 16,67% – експериментальна, що на 3,79% більше ніж на попередньому етапі;

Таблиця 2.9.

Результати контрольного експерименту, у %

Рівні/ показ- ники	Когнит. критерій		Мотивац. критерій		Діяльн. критерій		Середнє по ФЕ	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Високий	16,67	18,18	10,72	17,05	11,91	14,78	13,10	16,67
Середній	50,00	53,41	53,57	53,41	42,85	44,32	48,81	50,38
Низький	33,33	28,41	35,71	29,54	45,24	40,91	38,09	32,95

середній рівень – 48,81% контрольна група (фактично без змін) та 50,38% експериментальна, що на 2,31% більше ніж на констатувальному етапі; низький рівень – 38,09% контрольна група (незначне покращення) та 32,95% – експериментальна група, що на 6,07% нижче ніж на констатувальному етапі.

Порівняння результатів експериментальної групи на констатувальному та контрольному етапах представлено на рисунку 2.1.

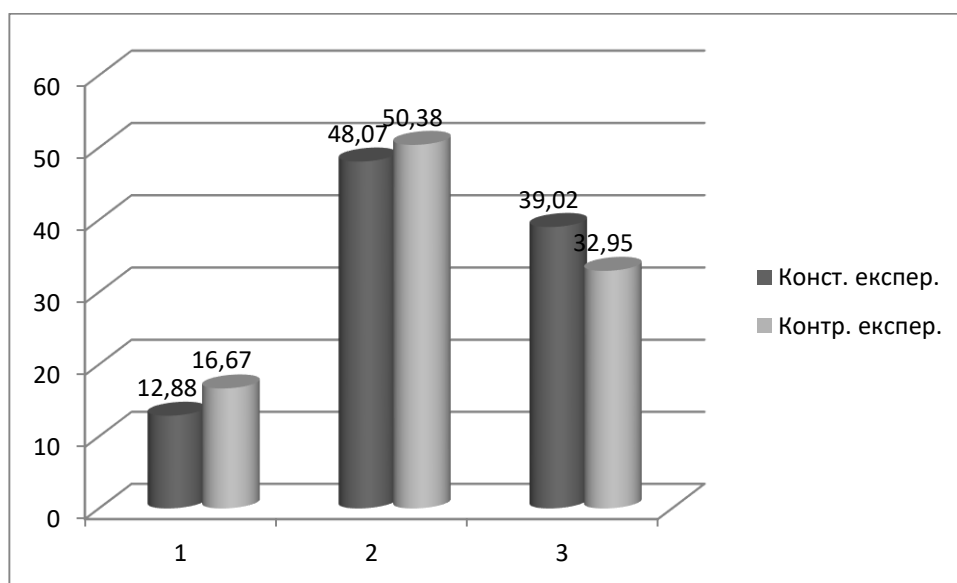

Рисунок 2.1. – Порівняння результатів ЕГ на констатувальному та контрольному етапах

Таким чином, отримані дані та результати контрольного дослідження

проблеми в цілому підтверджують ефективність впровадженої соціально-педагогічної програми з формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності. На жаль, отримані результати не занадто суттєві, втім, враховуючі важливість соціальної активності особистості, на нашу думку, це вже непогано. Очевидно, що програма потребує удосконалення, особливо у блоку, який стосувався когнітивного критерію. У цьому блоці відбулися найменші зміни. Тому, вважаємо перспективним підсилити просвітницький блок програми.

ВИСНОВКИ

Таким чином, проведене теоретико-практичне дослідження проблеми формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності дозволило зробити наступні висновки.

1. Визначено сутність поняття «соціальна активність підлітків», під якою розуміємо динамічне утворення, суб'єктом-носієм якої виступає людина; яке має різну ступінь прояву та залежить від співвідношення між соціальними обов'язками особистості у суспільно значущій діяльності та суб'єктивними установками на діяльність; її розвиток відбувається через систему зв'язків людини з навколишнім соціальним середовищем у процесі пізнання, діяльності і спілкування. Соціальна активність проявляється, як здатність діяти свідомо, не тільки пристосовуючись до зовнішнього середовища, але й цілеспрямовано змінюючи її. У практичному житті вона виступає як діяльність в організації та координації активності індивідів, в освоєнні ними зовнішнього середовища.

В останні роки у науковий обіг російськими психологами А.О. Реаном, Д.І. Фельдштейном був уведений термін «соціальна активність підлітка». Психологічними детермінантами її розвитку вони визначають специфічні новоутворення підліткового віку: достатній рівень самосвідомості, прояви дорослості, виражені в емансипації, групування з однолітками, конформізм, прагненням до самоствердження та самореалізації. При цьому позанавчальна діяльність як форма активності підлітка, на думку А.О. Реана, є динамічним процесом «сходження до соціальної активності» шляхом участі у волонтерській роботі, соціальних програмах, проектах, ініціативах тощо.

Визначено особливості підліткового віку. Підлітковий вік – довгий перехідний період, в якому відбувається ряд фізичних змін, пов'язаних із статевим дозріванням і входженням у доросле життя. Психологічні особливості підліткового віку у психологів називаються «підлітковими комплексами» з ряду причин: підвищена чутливість до оцінки сторонніх; гранична самовпевненість і

категоричні судження по відношенню до оточуючих; суперечливість поведінки: сором'язливість змінюється розбещеністю, показна незалежність межує з ранимою; емоційна нестійкість і різкі коливання настрою; боротьба з загальноприйнятими правилами і поширеними ідеалами.

Підлітковий вік охоплює період життя з 13 до 18 років (± 2 роки). Усі психологічні зміни обумовлені фізіологічними особливостями підліткового віку і рядом морфологічних процесів в організмі. Всі перебудови організму безпосередньо впливають на зміни реакцій підлітка на різні фактори зовнішнього середовища і знаходять своє відображення у формуванні особистості.

2. Охарактеризовано особливості позанавчальної діяльності з підлітками, яка є важливою складовою системи освіти України й значною мірою сприяє зростанню інтелектуального потенціалу суспільства, всебічному розвитку особистості як найвищої людської цінності.

Позанавчальна діяльність розглядається як ефективний засіб у соціальному вихованні, оскільки різна наочність її видів відкриває широкі можливості для освоєння особою всіх сфер життєдіяльності, дозволяє реалізувати стійкі пізнавальні інтереси, самостійність, практично проявити творче відношення при підготовці і проведенні різних справ. При цьому зазначається, що на практиці, на жаль, позаучбова діяльність часто розглядається лише як простір для відпочинку і розваг, а не для набуття досвіду життєдіяльності.

Наразі результати соціологічних досліджень доводять, що формування соціальної активності особи школяра у позанавчальній діяльності є дуже ефективним, якщо дотримувати певних вимог з його організації, що включають мету, завдання, зміст, форми, методи і умови виховної діяльності і критерії її ефективності.

3. Розкрито сутність та зміст соціально-педагогічної роботи з формування соціальної активності підлітків. Формування соціальної активності, можна розглядати як процес створення умов для реалізації готовності учнів до

реальних соціальних дій у різних сферах соціальних відносин (політичній, економічній, духовній). Загальна соціальна функція виховання полягає в тому, щоб, виховуючи соціальну активність, не тільки передавати з покоління в покоління знання, уміння, ідеї, соціальний досвід, способи поведінки, а на основі набутого досвіду сформувати особисту потребу дитини в соціально активній, суспільно позитивно спрямованій діяльності.

Соціальний розвиток молоді має бути керованим процесом, який не передбачає маніпулювання їхньою свідомістю, а має на меті створення необхідних умов, добір ефективних засобів, що забезпечують ефективну соціалізацію в процесі навчання й виховання сучасного молодого покоління. Процес виховання соціальної активності підлітків ми розглядаємо як співпрацю вихователя і вихованця з метою виховання підлітків на основі формування їхнього ціннісного ставлення до суспільства та самого себе, формування соціальної поведінки, що відповідає моральним нормам, принципам та правилам, прийнятим у суспільстві, й ґрунтується на засвоєнні вироблених людством суспільних цінностей та творчому їхньому застосуванні.

4. Розроблено та впроваджено у діяльність гімназії №28 соціально-педагогічну програму з формування соціальної активності підлітків. Метою програми було підвищення рівня соціальної активності підлітків. Завдання: формування в особистості культури життєдіяльності, яка дає змогу продуктивно будувати своє повсякденне життя; формування соціальної активності у різних сферах соціального життя; формування навичок соціальної взаємодії, здатності до розв'язання життєвих проблем; сприяння засвоєнню учнями основних норм суспільного життя, розкриттю творчих можливостей, самоорганізації й саморозвитку через організацію соціальної практики.

Визначено критерії соціальної активності: когнітивний критерій (обізнаність у соціально значущих якостях особистості; знання соціальних норм і правил поведінки; здатність до рефлексії та об'єктивної самооцінки); мотиваційний (потреба в самореалізації у соціально значущій діяльності; досягнення успіху в суспільно корисній діяльності; готовність діяти в інтересах

колективу, громади); діяльнісний (активність у різних видах громадської діяльності; уміння взаємодіяти з різними людьми; ініціативність, відповідальність, вимогливість до себе; у вирішенні проблем школи, місцевої громади). На основі визначених критеріїв виокремлено три рівні соціальної активності підлітків: високий, середній та низький.

При порівнянні результатів констатувального та контрольного етапів дослідження виявлено певні позитивні зміни в експериментальній групі. Порівняння відбувалося як з контрольною групою так і по результатах констатувального та контрольного етапів експериментальної групи.

Отже, гіпотезу дослідження, яка полягала у припущенні, що ефективність формування соціальної активності підлітків у позанавчальній діяльності забезпечується цілеспрямованим формуванням соціальних знань, здатності до рефлексії та об'єктивної самооцінки; готовності діяти в інтересах колективу, громади, розвитку ініціативності та активності у різних видах громадської діяльності підтверджено, мету роботи досягнуто.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова С. В. Сучасні наукові підходи до визначення поняття «соціальна активність особистості» / С. В. Абрамова // Освіта на Луганщині: наук.-метод. журнал. – 2011. – № 2 – С. 128 – 133.
2. Абульханова-Славская К. А. Принцип субъекта в философско-психологической концепции / К. А. Абульханова-Славская // Психология. Журнал высшей школы. – 2005. – №21. – С. 3 – 21.
3. Алексеева Л. Ф. Психология активности личности: монография / Л.Ф. Алексеева. – Новосибирск: Манускрипт, 1996. – 224 с.
4. Андреева Г. М. Социальная психология: учеб. пособие / Г. М. Андреева. – М.: Академия, 1998. – 376 с.
5. Андрущенко В. П. Модернізація педагогічної освіти України в контексті Болонського процесу / В. П. Андрущенко // Вища освіта України. – 2004. – № 1. – С. 5 – 9.
6. Балтремус В. Є. Розвинена система самоврядування – визначальна умова демократизації школи [Електронний ресурс] / В. Є. Балтремус // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2007. – № 31. – С. 99 – 102.
7. Безпалько О. В. Розвиток соціальної активності особистості у дитячому об'єднанні [Електронний ресурс] / О. В. Безпалько // Вісник психології і педагогіки. – Вип. 8. – 2012. – Режим доступу: <http://www.psyh.kiev.ua/36>.
8. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
9. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: науково-методичний посібник / І. Д. Бех. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
10. Бехтерев В.М. Объективная психология / В. М. Бехтерев; изд. подгот. В. А. Кольцова. – М.: Наука, 1991. – 475 с.
11. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування / Н. М. Бібік // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та

- українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики. – К.: К.І.С., 2004. – С. 47 – 52.
12. Біленький Є. А. Соціологія: словник термінів і понять / Біленький Є. А., Козловець М. А., Саух І. В.; за ред. Біленького Є. А. і Козловця М. А. – К.: Кондор, 2006. – 370 с.
13. Богданова І. М. Соціальна педагогіка / І. М. Богданова. – К.: Знання, 2008. – 343 с.
14. Бодалев А. А. О формировании отношений / А. А. Бодалев // Педагогика. – 1997. – № 8. – С. 39 – 44.
15. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды [Электронный ресурс] / Л. И. Божович; под ред. Д. И. Фельдштейна. – 3-е изд. – М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК» 2001. – 352 с. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/1755256/>
16. Булавенко С. Д. Шляхи формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості в загальноосвітній школі [Електронний ресурс] / С. Д. Булавенко. – Режим доступа: http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=961
17. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психологической диагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – К.: Наукова думка, 1989. – 199 с.
18. Воробьев Ю. Л. В поисках смысла и правды. Активность и развитие личности / Ю. Л. Воробьев, Б. Н. Королев. – М.: МГСУ Союз. – Т. 1. – 2003. – 500 с.
19. Выготский Л. С. Психология развития человека [Электронный ресурс] / Л.С. Выготский. – М.: Изд-во Смысл; Эксмо, 2005. – 1136 с. – Режим доступа: http://yanko.lib.ru/books/psycho/vugotskiy-psc_razv_chel-8-konkretnaya_psihologiya_cheloveka.pdf
20. Гессен С. И. Основы педагогики: введение в прикладную педагогику / С. И. Гессен. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 448 с.

21. Гнатюк В. М. Управління системою виховання учнів у позакласній роботі загальноосвітньої школи: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / В. М. Гнатюк. – К., 2000. – 16 с.
22. Голова Н. І. Виховання відповідальності у старшокласників у процесі учнівського самоврядування: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія та методика виховання / Н. І. Голова. – Миколаїв, 2010. – 20 с.
23. Грабовська С. Л. Соціальна активність в процесі соціалізації особистості / С. Л. Грабовська, С. М. Чолій // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка. – Вип. 12. – 2010. – С. 171 – 181.
24. Грищенко Т. Учнівське самоврядування у процесі управління / Т. Грищенко // Директор школи. Україна. – 2010. – № 4. – С.26 – 29.
25. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія: навч. посіб. / Т. В. Дуткевич – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 424 с.
26. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. – 2-ге видання / [за заг. ред. проф. І.Д. Зверєвої]. – Київ, Сімферополь: Універсум, 2013. – 536 с.
27. Заверико Н. В. Теоретичні засади соціально-педагогічної технології роботи з підлітками / Н. В. Заверико // Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління. – Серія 11. – Випуск 2. – 2004. – С. 81 – 87.
28. Карпова Л. Г. Формування професійної компетентності вчителя загальноосвітньої школи [Електронний ресурс] / Л. Г. Карпова // Харків, 2003. – 207 с. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/razvitiie-tvorcheskikh/>
29. Кашпур Т. О. Особливості позанавчальної роботи з учнями [Електронний ресурс] / Т. Кашпур, Р. Песляк, В. Николенко – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/13_EISN_2013/Pedagogica/2_136577.doc.htm
30. Кендзьор П. І. Інноваційні форми організації громадянського виховання старшокласників у позакласній роботі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 – теорія та методика виховання / П. І. Кендзьор. – К., 2004. – 20 с.

31. Клімкіна Н. Г. Формування соціальної активності підлітків із неповних сімей у навчально-виховному процесі основної школи: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.05 – соціальна педагогіка / Н.Г. Клімкіна. – К., 2009. – 21 с.
32. Корієв М.Н. Соціальна психологія: навч. посібн. / М. Н. Корієв, А. В.Коваленко. – К.: Наука, 1995. – 224 с.
33. Краткий психологический словарь / Под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – Ростов н-Д: Феникс, 1999. – 512 с.
34. Кратко А. А. Соціологія: конспект лекцій / А. А. Кратко. – Харків: Константа, 1996. – 192 с.
35. Крижанівська О. П. Позанавчальна діяльність як об'єкт соціальної роботи з попередження антигромадської поведінки сучасних підлітків / О. П. Крижанівська, О. С. Ткачук // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць, № 4 (8). – 2010. – С. 29 – 36.
36. Крохина Е. А. Роль общественной организации в формировании социальной активности учащейся молодежи / Е.А. Крохина // Формирование социальной активности у учащейся молодежи: опыт, проблемы, перспективы: сборник научных трудов; отв. ред. Осокина Т. В., Павлов И.В. – М.: МПА, 2005. – С.137 – 142.
37. Крупнов А. И. Психологический анализ индивидуальных различий активности личности: учеб. пособ. / А. И. Крупнов. – Свердловск: Свердлов ГПИ, 1983. – 71 с.
38. Кутішенко В. П. Психологія розвитку та вікова психологія: практикум / Кутішенко В. П., Ставицька С. О. – К.: Каравела, 2009. – 447 с.
39. Лавренко О. Формування соціальної активності підлітків шляхом використання виховного потенціалу педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського / О. Лавренко // Рідна школа. – №7. – 2012. – С. 54 – 57.
40. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абриси / Н. М.Лавриченко. – Київ: ВіРА ІНСАЙТ, 2000. – 444 с.

41. Литовченко О. В. Соціальна адаптація дітей в умовах позашкільного закладу як соціально-педагогічна проблема // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах: зб. наук. пр. – К.: Просвіта, 2000. – Кн.1. – С. 86 – 93.
42. Методичні рекомендації щодо організації роботи учнівського самоврядування [Електронний ресурс] / Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. – Режим доступу: <http://www.moippro.mk.ua/index.php/pro-nas-87>
43. Мордкович В. Г. Социальная активность: суть и споры / В. Г. Мордкович // Социальная активность. Челябинск. – 1976. – Вып. 3. – С. 3 – 25.
44. Моров А. В. Зарубежный опыт деятельности волонтеров неправительственных организаций по профилактике девиантного поведения подростков / А. В Моров. – М.: Изд-во ИСПС РАО, 2005. – 110 с.
45. Ніколаєску І. О. Формування соціальної компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів: науково-методичний посібник / І. О. Ніколаєску. – Черкаси: ОПОПП, 2014. – 76 с.
46. Орбан-Лембрик Л. Є. Соціальна психологія: навчальний посібник / Л.Є. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2005. – 448 с.
47. Оржеховська В. Формування соціальної відповідальності учнів у сучасній школі / В. Оржеховська // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 4. – С. 25 – 31.
48. Осипова Н. П. Соціологія: підручник / Н. П. Осипова, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова; за ред. Н. П. Осипової. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
49. Палій А. А. Диференціальна психологія: навч. посіб. / А. А. Палій. – К.: Академвидав, 2010. – 432 с.
50. Пашенко М. І. Педагогіка: навч. посіб. / М. І Пашенко, І. В. Красноштан. – К.: Центр учбової літератури, 2014. – 228 с.

51. Пащенко С. Ю. Соціалізація учнівської молоді засобами освітньо-дозвіллевої діяльності / С. Ю. Пащенко // Соціалізація особистості: зб. наук. праць. – К.: НПУ, 2000. – Вип.1. – С. 41 – 41.
52. Полехина Л. В. Волонтеры и волонтерское движение: сборник реферативных материалов / Л. В. Полехина, В. А. Данович, М. А. Чернова. – Днепропетровск: Литера, 1999. – 128 с.
53. Приходько М. І. Система принципів та закономірностей діяльності студентського самоврядування [Електронний ресурс] / М.І. Приходько // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2014. – вип. 36 (89). – Режим доступу: file:///C:/Users/user/Downloads/Pfto_2014_36_84.pdf
54. Приходько М. І. Учніське самоврядування в сучасному вимірі: монографія / М.І. Приходько. – Харків: Вид. група «Основа»: 2008. – 176 с.
55. Психология подростка. Полное руководство. / Под ред. А. А. Реана. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 512 с.
56. Радченко А. Є. Моніторинг професійної педагогічної компетентності вчителя / А.Є. Радченко // Управління школою. – 2005. – № 35 – 36.– С. 24 – 58.
57. Савчин М. В. Вікова психологія: навчальний посібник / Савчин М. В., Василенко Л. П.- К.: Академвидав, 2005. - 360 с.
58. Сергєєнкова О. П. Вікова психологія: навч. посібн. / О.П. Сергєєнкова. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
59. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія: навч. посібник / Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
60. Слостенин В. А. Педагогика: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Слостенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов; Под ред. В. А. Слостенина. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 576 с.

61. Слюсаренко Н. В. Організаційно-педагогічні основи соціалізації підлітків у молодіжних організаціях: навч. посіб./ Н. В.Слюсаренко, О. Є.Панагушина. – Херсон: Айлант, 2006. – 145 с.
62. Сорока Г. І. Сучасні виховні системи та технології: навчально-методичний посібник для керівників шкіл, вчителів, класних керівників, вихователів, слухачів ІПО / Г. І. Сорока. – Харків: Веста: Видавництво “Ранок”, 2002. – 128 с.
63. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори. В 5-ти т. / В.О. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С. 9 – 282.
64. Уйсімбаєва М. Соціальна активність особистості як чинник суспільного розвитку [Електронний ресурс] / М. Уйсімбаєва. – Режим доступу: <http://www.kspu.kr.ua/ua/ntmd/konferentsiy/>
65. Хайкин В. Л. Активность (характеристика и развитие) / В. Л. Хайкин. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: МОДЭК, 2000. – 448 с.
66. Чугаєвський В. Г. Учнівське самоврядування в національній школі: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Г. Чугаєвський. – К. : Київський університет, 2004. – 128 с.
67. Шпак О. Теоретичні аспекти формування соціально активної та професійно зорієнтованої особистості / О. Шпак // Молодь і ринок. – №4 (135). – 2016. – С. 6 – 11.
68. Ямкова К. С. Визначення сутності та змісту соціальної активності в науковій думці [Електронний ресурс] / К.С. Ямкова // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. – Режим доступу: <http://lib.mdpu.org.ua/nvsp/6/50.pdf>

Додаток А

Тест для визначення самооцінки підлітка

Тест включає 32 судження, з приводу яких можливі п'ять варіантів відповідей, кожна з яких кодується балами за схемою:

дуже часто – 4 бали;

часто – 3 бали;

інколи – 2 бали;

рідко – 1 бал;

ніколи – 0 балів.

Судження:

1. Мені хочеться, щоб мої друзі мене підбадьорували.
2. Постійно відчуваю відповідальність за доручену мені роботу.
3. Я турбуюсь за своє майбутнє.
4. Багато хто мене ненавидить.
5. Я володію меншою ініціативою, ніж інші.
6. Я турбуюсь за свій психичний стан.
7. Я боюсь виглядати дурнем.
8. Зовнішній вигляд інших набагато кращий ніж мій.
9. Я боюсь виступати з промовою перед незнайомими людьми.
10. Я допускаюсь помилок.
11. Як шкода, що я не вмію як слід розмовляти з людьми.
12. Як шкода, що мені не вистачає впевненості у собі.
13. Мені б хотілось, щоб мої дії частіше схвалювали інші.
14. Я надто скромний.
15. Моє життя бескорисне.
16. Багато хто неправильної думки про мене.
17. Мені ні з ким поділитися своїми думками.
18. Люди чекають від мене багато.
19. Люди не дуже цікавляться моїми досягненнями.

20. Я трохи бентежусь(неяковію).
21. Я відчуваю, що багато людей не розуміють мене.
22. Я не відчуваю. себе в небезпеці.
23. Я часто хвилююсь і даремно.
24. Я ніяковію, коли вхожу до кімнати, де вже сидять люди.
25. Я себе постійно відчуваю скутим.
26. Я думаю що люди говорять про мене за моєю спиною.
27. Я впевнений, що люди майже все сприймають набагато легше, ніж я.
28. Мені здається, що зі мною має трапитись яка-небудь неприємність.
29. Мене хвилює думка про те, як люди ставляться до мене.
30. Як шкода, що я не такий комуникабельний.
31. У суперечках я висловлююсь лише тоді, коли впевнений у своїй правоті.

32. Я думаю про те, чого чекають від мене друзі.

Для того щоб визначити рівень самооцінки, необхідно звести бали за всіма 32 судженнями.

Сума балів від 0 – 25 свідчить про високий рівень самооцінки, за якою людина правильно реагує на зауваження інших і рідко сумнівається у своїх діях.

Сума балів від 26 – 45 свідчить про середній рівень самооцінки, за якого людина рідко страждає від “комплексу неповноцінності” і лише час від часу намагається підладнатися під думку інших.

Сума балів від 46 – 128 вказує на низький рівень самооцінки, за яким людина хворобливо переносить критичні зауваження на свою адресу, намагається завжди рахуватися з думками інших і часто страждає від “комплексу неповноцінності”.

Додаток Б

Тренінгові заняття

Заняття 1

Мета: Розвивати соціально – комунікативні навички, почуття власної значимості, формувати правильну самооцінку та способи ефективної взаємодії в колективі.

Тривалість заняття- 45 хвилин

Вступ

Психолог: Сьогодні ми з вами зібралися, щоб краще пізнати себе та інших і налагодити взаємодію в нашому колективі. У цьому нам допоможуть вправи. Але перш ніж перейти до них, потрібно виробити правила роботи і постійно їх дотримуватись.

Правила роботи групи

1. Добровільна участь у виконанні вправи.
2. Говорити тільки про себе, свої почуття.
3. Один говорить – усі слухають.
4. Бути толерантним.

Знайомство (10 хвилин)

Усі учасники сідають у коло. Ведучий пропонує назвати своє ім'я і коротенько про себе розповісти. Наприклад: “Мене звали Олена. Подобається, коли мене називають Леною. Мої знайомі сказали б про мене, що я”

Вправа “Презентація імені”

Кожен учасник по черзі виходить в центр, називає ім'я, супроводжуючи його яким - небудь жестом, мімікою чи позою. Вибір жесту чи пози - за бажанням учасника. Головне, щоб правильно відобразити своє “Я”. Наприклад, в центр кола виходить одна з учасниць, називає своє ім'я, наприклад, -“Анна”, ілюструючи його низьким поклоном. Інша учасниця наприклад, - “Ірина” - присідає. За допомогою цих жестів

потрібно розкрити свій образ, характер, темперамент, свою візитну “картку”.

Після того як кожний з учасників презентував своє ім'я, всі розповідають про те, як вони зрозуміли своїх партнерів по грі (якщо в групі один одного знають, детально розбираються випадки, коли ім'я людини не відповідало позі, за допомогою якої вона представлялась).

Вправа “Емоція” (10 хв.)

Учасникам роздаються заготовлені картки, на яких відмічені емоції, і те, за допомогою яких частин тіла потрібно ці емоції виразити. Наприклад, картка “Сум. Руки” означає, що сум потрібно виразити за допомогою рук. Учасникам потрібно відгадати, яку емоцію виражають.

Емоції: “Горе. Обличчя”, “Радість .Губи”, “Чванливість. Права рука”, “Гордість. Спино”, “Страх. Ноги”, “Відданість. Очі”, “Здивування. Очі. Рот”

Ця вправа допомагає відчутти себе розкутим, вільним, розвиває акторські здібності.

Вправа “Невербальна інсценізація”

Кожному учаснику потрібно відобразити сцену - пантоміму: “У мене болить зуб”, “Мені сумно”, “Я загубив гроші”, “Як приємно помріяти”, “Я отримав п'ятірку на вступних екзаменах до інституту”.

Вправа “Перетворення” (10 хв.)

Мета: Визначити особливості самовираження учасників за допомогою метафоричних засобів.

Хід вправи: Учасники сідають у коло. Ведучий говорить про те, що знайомство продовжується, і пропонує закінчити такі речення:

1. “Якби я був книжкою, то я був би...” (словником, детективом, віршами, тощо)
2. “Якби я був явищем природи, то я був би... (вітром, сонцем, бурею тощо)
3. “Якби я був музикою, то я був би (романсом, класикою, джазом тощо)

4. “В наступному житті я хотів би бути ...(актором, міністром, священиком тощо)

5. “Якби я був твариною, то я був би ... “

6. “Якби я був рослиною, то я був би...”

Вправа “Відгадай” (7-10 хвилин)

Мета гри полягає в тому, щоб відгадати людину, яку задумала група.

Всі учасники сідають у коло, за бажанням вибирається ведучий. Він виходить з кімнати, а група вибирає людину, яку будуть відгадувати. Ця людина нагадує всім свої образи-перетворення з вправи “Перетворення.”

Кожен, або один з учасників характеризує цю людину, а завдання ведучого- її відгадати.

Наприклад: “Ця жінка схожа на літній сонячний день” (сонце). Інший учасник: “Це прекрасний поет” (вірші). “Захоплюється романсами, в наступному житті мріє бути дипломатом”. Якщо ведучий не відгадає з першого разу, можна спробувати відгадати з другого разу. Потім гру повторюють з іншим ведучим, характеризуючи іншу людину.

Якщо учасники тренінгу добре знають один одного, можна застосовувати інший варіант гри, коли ведучий сам ставить три, чотири запитання до групи. Наприклад:

- Якби ця людина була явищем природи, то яким?
- Якби ця людина була твариною, то якою?
- Якби ця людина була твариною, то якою?

Після відповідей групи ведучий пробує відгадати загадану людину.

Вправа “Компліменти” (7 хв.)

Кожен учасник по колу передає компліменти і побажання своєму сусідові.

Вправа - обговорення “Мої враження від заняття”.

Заняття 2

Мета: розвивати соціально- комунікативні навички, почуття власної значимості, формувати правильну самооцінку та способи ефективної взаємодії в колективі.

Тривалість заняття - 45 хвилин.

Вправа. “ Історія мого імені”

Мета: дати визначення поняття ідентичності, усвідомлення своєї ідентичності через ім'я, більше дізнатись один про одного шляхом прояву поваги до імені кожного.

Ця проста вправа дає можливість викликати переживання сильних почуттів, повідомити важливу інформацію про людину.

Інформаційне повідомлення

Психолог. Ідентичність – це прийняття себе, для того, щоб успішно просуватись по життєвому шляху. Всі ми дуже різні, маємо свої позитивні і негативні якості. Але для того, щоб змінюватись і вдосконалюватись як особистість, потрібно краще знати себе та інших, сприймати себе таким, яким ти є. Ви вже не раз чули своє власне ім'я, імена ваших друзів. А чи замислювались ви, що ім'я передає певну інформацію про ту чи іншу людину, має своє походження, значення?

Вправа «Моє ім'я»

Психолог. Пригадайте, як кожному з Вас дали ім'я. Що ви про це знаєте?

- Хто його вибрав? Звідки воно походить?
- Що значить для вас ваше ім'я?
- Чи подобається воно вам?

Ведучий пояснює значення свого власного імені, а потім учасники повідомляють усе, що вони знають про історію свого імені та його походження.

Обговорення:

- Яке значення має ім'я для людини??
- Чи передаються імена у ваших сім'ях по спадковості?
- Чи надаєте ви значення своєму імені та іменам інших людей?
- Як називали вас батьки в дитинстві?

- Як ви гадаєте, чи підходить вам ваше ім'я? Чи хотіли б ви його змінити? Чому?

Вправа «Ідентичність»

Психолог. Прийняття не тільки себе таким, яким ви є, а прийняття вами власного

імені також є ідентичністю.

- Які синоніми можна підібрати до поняття ідентичність ?
(прийняття, згода, гармонія і т.д.)

- Чи важливо бути ідентичним ?

- А якщо людина втратить свою ідентичність ?

Вправа “ Мої цінності “

Учасники по черзі закінчують речення. Ведучий спочатку записує відповіді учнів на дошці, потім підсумовує спільні відповіді на плакаті “Наші цінності.”

1.Для мене важливе значення мають такі люди ...

2.Я вважаю себе учасником, членом такої групи людей ...

3.Я вірю ...

4. Найбільш важливі для мене місця - це ...

5. Мені додають сенс та мету в житті такі справи та види діяльності ...

6. Я отримую задоволення від ...

7. Я хочу ...

8. Найважливіші події з мого минулого - це ...

Обговорення

- Яке враження у вас викликало це заняття ? Чи сподобалось воно вам ?

- Що дало вам це заняття ?

- Про що б ви хотіли ще дізнатись?

Вправа “ Посмішка по колу

Заняття 3

Мета: розвивати соціально-комунікативні навички, почуття власної значимості, формувати правильну самооцінку та способи ефективної взаємодії в колективі.

Вправа “ Правила поведінки під час занять”

Психолог запитує учасників, які правила вони б хотіли ввести, щоб почувати себе краще під час занять. Всі по черзі висловлюють свої побажання, ведучий їх записує на дошці. Після того, як голосуванням приймаються загальні правила, ведучий записує їх на плакаті, який вивішує на видному місці, щоб на кожному занятті їх бачити.

Вправа “ Ідентичність”

Мета: більше дізнатись один про одного, формувати повагу до себе та інших, розвивати почуття власної значимості.

Психолог. На минулому занятті ми з вами говорили про значення імені в житті людини. Сьогодні давайте спробуємо дізнатись один про одного ще більше. Тому поговоримо про час вашого народження: пору року, місяць, астрологічний знак.

- Як ви гадаєте, чи впливає час народження на характер, поведінку, звички людини?
- Що ви можете сказати про час свого народження?
- Чи подобається вам місяць, пора року вашого народження?
- Які ви знаєте народні повір'я, пов'язані з часом народження людини?
- Чи впливає знак Зодіаку на формування характеру людини?
- Які ще фактори впливають на розвиток особистості людини?

Дискусія “ Якою я бачу сучасну людину?”

- Які риси характеру необхідні сучасній людині?
- Що значить вираз “Знайти своє місце в житті ?”
- Що потрібно зробити кожному з вас, щоб любити і сприймати себе таким, яким ви є? (Бути ідентичним по відношенню до себе).

Вправа “ Перший вчинок”

Психолог. Пригадайте і розкажіть про гарний вчинок у вашому житті.

- Коли він трапився?
- Ваші почуття після цього випадку?
- Чи потрібно робити гарні вчинки?

Вправа “ Обговорення”

- Які враження у вас виникли під час заняття?
- Що вам дало це заняття?

Вправа “ Побаження”

Кожен по черзі , посміхаючись, передає побажання своєму сусіду.

Заняття 4.

Мета: розвивати соціальні-комунікативні навички, почуття власної значимості, створення атмосфери доброзичливості та відкритості.

Гра “ Колективне інтерв’ю “

Учасники сидять в колі. Ведучий ставить запитання, на які всі по черзі відповідають.

- Твоє улюблене місце відпочинку і чому?
- Який шкільний предмет тобі найбільше подобається і чому?
- Хто є твоїм найкращим другом чи подругою?

Гра “ Запитання ведучому”

Учасники по черзі ставлять запитання ведучому, на які він відповідає.

Гра “ Хто любить...?”

Мета: краще пізнати один одного, створити атмосферу відкритості і доброзичливості.

Учасники сидять або стоять у зображених на підлозі колах. Одному з учасників не вистачає місця. Проходячи між стільцями чи колами, він запитує, наприклад:

«Хто любить шоколадне печиво?» Тоді той, хто відповідає першим, виходить та звільняє місце. Учасник, який залишився без місця, ставить наступні запитання на свій власний вибір.

Гра “Канат дружби”

Мета: розвивати почуття власної значущості та колективізму.

Учасники діляться на дві команди. Ведучий оголошує завдання: “Протягом 5 хвилин з підручних засобів (своїх речей) зв’язати канат. Речей інших учасників, які не беруть участі у грі, використовувати не можна. Перемагає та команда, яка зв’язала довший канат.”

Вправа «Продовжте речення»

Учасники знову сідають у коло, по черзі продовжують речення: “Сьогодні на занятті я почував себе ...”

Вправа “Струм”

Усі сидять в колі, тримаючись за руки. Ведучий “вмикає струм”, тобто потискує руку сусіда зліва. Той, в свою чергу, потискує руку свого сусіда зліва і т. д.

“Струм” проходить по всьому колу і повертається до ведучого.

Заняття 5.

Мета: реалізувати комунікативний потенціал особистості школяра, розвивати почуття індивідуальності, власної значущості, вміння взаємодіяти в колективі.

Матеріали: плакат “Правила роботи групи”, картки, кольоровий папір, ножиці, музичний супровід, фломастери, ручки, олівці.

Правила роботи групи

Ведучий пропонує учасникам пригадати правила роботи групи. Після того, як діти пригадали, тренер вивішує плакат “Правила роботи групи” на дошці.

- Для чого нам потрібні правила?
- А чи потрібні правила у повсякденному житті?
- Які правила ви знаєте?

Гра – розминка “Комплімент”

Ведучий зачитує рядки Б. Окуджави “ Давайте говорить друг другу комплименти.”

На попередньому занятті ми вибрали символ компліменту – сердечко. Передаючи сидячому біля вас зліва учаснику сердечко, ви говорите йому комплімент.

Обговорення:

- Чи приємно вам було отримувати компліменти?
- А чи хтось відчував незручність, коли йому говорили комплімент?
- А що важче: отримувати компліменти чи робити?
- Чи потрібно вчитись робити компліменти?

Психолог. Отже, можемо зробити висновок, що компліменти говорити треба.

Вправа “ Намисто гарних слів”

Ведучий перед початком гри роздає кожному розрізані навпіл поштові листівки. За допомогою розрізаних половинок учасники шукають собі пару. Потім ведучий пропонує всім взяти вирізані паперові кола -“ намистинки”.

Психолог. Перед вами лежать намистинки. На кожній із них потрібно написати гарну рису вашого товариша. Для того, щоб вам було легше вибрати потрібну рису, подивіться на дошку, на якій написані риси характеру. Можливо, у вашого товариша є ще якісь інші гарні риси (записуєте стільки, скільки вважаєте за потрібне).

А тепер нанизуємо намистини на нитку.

Одягніть, будь ласка, намисто товаришеві.

Подивіться, скільки гарних рис ви побачили одне в одному.

Обговорення:

- Що ви відчували, коли писали гарні слова і коли отримували? (радість, хвилювання, цікавість, втіху)
- Чи складно вам було придумувати компліменти?

- А що було простішим і приємнішим: готувати чи отримувати намісто?

- Чому саме такі риси ви підібрали один одному?

-

Вправа “ Розминка”

Ведучий пропонує відпочити і провести вправу на уважність. Під музику учасники повинні рухатись в парах по колу і виконувати такі команди:

- доторкнутися до чола свого товариша;
- до лівого коліна;
- долоня до долоні;
- до кінчика носа;
- до правого вуха тощо.

Вправа “ Поштова скринька”

Психолог. У нас є поштова скринька. Вдома ви мали написати на сердечках компліменти вашим товаришам і вкинути їх у скриньку. За кількістю отриманих компліментів ми визначимо переможця і нагородимо його.

Порахуйте ту кількість сердечок – компліментів, яку ви отримали.

У кого більше 50? У кого більше 30?

Ми вітаємо переможця, який отримав найбільшу кількість сердечок і вручаємо йому титул. Зберіть свої сердечка і прочитайте їх вдома.

Обговорення:

- Чи очікували ви на таку кількість компліментів?
- Чи збігається думка однокласників про вас із вашою власною?
- Чи потрібно говорити одне одному компліменти? Чому?

Вправа “ Побаження”

Психолог. Усміхніться один одному і подаруйте побажання, доторкнувшись до руки товариша.

Я бажаю вам, щоб ви якомога частіше у своєму житті отримували і дарували компліменти і гарні слова іншим людям. Хай вам щастить!

Вихованість, інтелігентність, порядність, інтелектуальність, чесність, ввічливість, відповідальність, кмітливість, щирість, щедрість, доброзичливість, доброта, скромність, стриманість, тактовність, надійність, працьовитість, відвертість, впевненість, уважність, привітність, чуйність, терплячість, активність, врівноваженість, комунікативність, рішучість, сміливість, почуття гумору, вірність, ніжність, охайність, справедливість, повага до старших, принциповість, неординарність, наполегливість, готовність прийти на допомогу, симпатичність, веселість, пунктуальність, мужність, оптимізм.

Заняття 6

Мета: розвивати культуру спілкування, формувати способи ефективної взаємодії у колективі.

Матеріали: м'яч, стільці, пов'язка на очі, картки із завданнями.

Вправа «Компліменти»

Кожен по черзі говорить комплімент будь-якому учаснику, кидаючи при цьому йому м'яча.

Обговорення:

- Що дала нам ця вправа?
- Для чого потрібні компліменти?
- Що для вас краще: говорити компліменти чи отримувати?

Вправа «Чий голос?»

Ведучий пояснює учасникам, що один з них за його сигналом буде повторювати умовний пароль, наприклад: «Я тут!» Учні повинні відгадати, чий це голос. Діти зав'язують очі і довільно рухаються по кімнаті. Психолог запитує, чи є охочі називати пароль, - якщо немає, то вибирає сам. Потім легким дотиком руки дає сигнал тому, хто повинен говорити. Ведучий обов'язково хвалить кожного, хто відгадує голос невідомого.

Гра «Кому це належить?»

Всі учасники разом із ведучим витягують з портфелів будь-який предмет і кладуть його до порожньої коробки чи ящика так, щоб інші не бачили. Потім ведучий дістає по одному предмету і запитує: «Кому це належить?» Усі, крім

власника, відгадують. Той, хто відгадав, пояснює, чому він вважає, що ця річ належить певній людині. Стежте, щоб аргументи були позитивними.

Вправа «Відома особистість»

Ведучий об'єднує учасників у кілька груп і дає картки із завданням. Необхідно зобразити за допомогою одягу, слів, жестів відому особистість. Група вибирає виконавця ролі і допомагає йому. Варіанти завдань:

1. Відомий естрадний співак чи співачка (на вибір ведучого або дітей).
2. Політичний діяч.
3. Учитель.
4. Учень.

Інший варіант вправи: зобразити за допомогою жестів, міміки, одягу відому естрадну групу, телепередачу, казку, пісню, учня класу, вчителя та інших відомих особистостей чи літературних героїв.

Обговорення:

- Як ви почувалися в новій ролі?
- Чи складно було виконувати цю роль?
- Що дала вам ця вправа?

Підсумки заняття:

- Яке враження справило на вас це заняття?
- Що воно вам дало?

Вправа «Струм по колу»

Учасники, сидячи у колі, тримаються за руки. Ведучий вмикає «струм», тобто потискує руку сусіда ліворуч. Той передає потиск далі. «Струм» проходить по всьому колу і повертається до ведучого.

Заняття 7

Мета: реалізація соціально-комунікативного потенціалу особистості школяра, ознайомлення з елементами саморегуляції, створення позитивного мікроклімату в колективі.

Матеріали: картки з незакінченими реченнями, фломастери, ручки.

Вправа “ Посмішка по колу. Побажання успіхів.”

Вправа “ Похвальний лист.”

Психолог. У кожної людини є позитивні риси характеру, але говорити про них і виявити їх набагато складніше, чим критикувати й насміхатись. Сьогодні нам потрібно знайти позитивні риси своїх товаришів та повідомити їм про них.

Діти отримують картки з незакінченими реченнями: “ Я ціную в тобі ...” і “ Мені подобається як ти ...”

Учасники на свій розсуд вибирають кому писати, закінчують речення і вручають адресату. Якщо захочуть, то наприкінці можна прочитати листа вголос. Ведучий також бере активну участь у грі, висловлює власну думку і пропонує зробити це кожному.

Обговорення:

- Які у вас виникали почуття, коли ви писали листи?
- А коли отримували?

Гра “ Асоціації”

Ведучий нагадує значення слова “ асоціація”- зв’язок, сприйняття, сприймання. Пропонує учасникам дібрати синоніми: порівняння, схожість, копія. Усі сідають у коло. Ведучий пропонує одному учаснику (або його вибирає група) сісти в центр кола. Кожен по черзі порівнює його з живим або неживим предметом.

Наприклад: “ Людо, ти мені нагадуєш зайчика, тому що ...”, “ Сергій мені схожий на вулкан ...” Якщо учасники не можуть пояснити чи обґрунтувати свою асоціацію, вони просто називають порівняння. Стежте, щоб діти не ображали гідність один одного.

Обговорення:

Ведучий запитує в того, хто сидів у колі, які асоціації йому сподобались, а з якими він не погоджується.

Вправа “ Я _ в майбутньому.”

Ведучий пропонує учасникам закрити очі, подумати і уявити себе, н – д, через 10 років, 15. Звернути увагу на зовнішність (одяг, зачіску), фах, місце проживання. Потім по черзі кожен учасник описує свій образ у майбутньому. (Інший варіант - намалювати себе.)

Обговорення:

- Які почуття у вас виникали, коли уявляли себе?
- А коли розповідали?
- Чи полюбили ви себе?

Психолог. Запам'ятайте свій образ в майбутньому, часто пригадуйте його і прагніть стати ним через певний проміжок часу.

Вправа “ Дерево” (на саморегуляцію)

Ведучий пропонує всім стати в коло на деякій відстані один від одного. Кожен учасник сильно натискає п'ятками на підлогу, руки стискає в кулачки, міцно стискає зуби.

Психолог: Ти – могутнє, міцне дерево, у тебе сильне коріння, і ніякі вітри тобі не страшні. В складних життєвих ситуаціях, коли не знаєш як поступити, - стань сильним і могутнім “ деревом”, скажи собі, що ти сильний, у тебе все буде гаразд, і все отримається. Це поза впевненої людини.” Потім діти беруться за руки, піднімають їх вгору, продовжуючи натискувати п'ятками підлогу. “ Ми разом – велика сила. Одинокому дереву важко в негоду; набагато легше, якщо це цілий гай. Разом нам не страшні ніякі проблеми.” Після цього ведучий пропонує дітям розслабитись, припинити натискувати п'ятками на підлогу, різко струхнути руками, розслабити м'язи обличчя.

Обговорення.

Вправа “ Струм по колу.”

Заняття 8

Мета: реалізація соціально-комунікативного потенціалу особистості школяра, формування і розвиток адекватної самооцінки, вміння виражати свій емоційний стан і вчитись розуміти стан інших.

Матеріали : картки зі схематичним зображенням різних емоційних станів людей.

Вправа “ Посмішка по колу. Побаження”

Вправа “ Угадай емоцію.”

Один з учасників повертається спиною до групи. Ведучий показує іншим учасникам картку із зображенням конкретної емоції і сам за допомогою міміки показує її. Діти повторюють дану емоцію, при цьому не вимовляючи ні звуку. Потім учаснику, який стояв спиною до групи, пропонують повернутися й, уважно подивившись на обличчя дітей, вгадати, яку емоцію вони зображують. Якщо він правильно відгадав, то може обрати наступний емоційний стан, який буде зображуватись.

Гра “ Подаруй мені те, що я хочу”

За допомогою міміки та жестів учасники по черзі показують, який подарунок хотіли б отримати на день народження. Інші намагаються відгадати. При цьому вони можуть ставити уточнюючі запитання, наприклад: “ Це можна їсти?”, “ Це іграшка?”, “ Воно кругле?” тощо. Відповідати на запитання потрібно тільки за допомогою міміки, виражаючи при цьому емоції подиву, розчарування та ін. Після того, як кожен учасник зміг показати бажаний подарунок, психолог висловлює побажання, щоб мрії дітей (якщо вони реальні) рано чи пізно збулися .

Вправа “ Привітання”

Ведучий нагадує учасникам про значення привітання в житті людей. Вітаючись з іншими, ми бажаємо їм доброго здоров'я (“ Здрастуйте!”), доброго дня чи вечора, або просто виявляємо своє гарне ставлення (“Привіт!”). Ведучий пропонує пригадати, які ще слова привітання діти знають. Після цього слід об'єднатися в пари, стати одне навпроти одного, утворивши при цьому подвійне коло. Потрібно привітатись з:

- з товаришем;
- з учителем
- з мамою

- з другом, якого давно не бачив
- з учнем, який запізнився на урок
- зі своїм “ворогом”
- як інопланетяни (потертися носами, підборіддям або лобами).

До уваги тренера: виконання останнього завдання дозволяє виявити труднощі при спілкуванні.

Обговорення:

- Які почуття у вас виникли під час виконання вправи?
- Які привітання вам давалися важко і чому?

Вправа “ Слухаємо себе”

Протягом кількох хвилин діти розслабляються і “ слухають” себе, після цього швидко і схематично зображують свій настрій.

Вправа “ Дерево”

Обмін враженнями

Вправа “ Посмішка по колу”